

ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი შოთა ლომსაძე დაიბადა საქართველოს ძირძველ კუთხეში – მესხეთში, ახალქალაქის რაიონის სოფელ ჩუნჩხაში 1925 წელს. აქვე დაამთავრა საშუალო სკოლა და სწავლა განაგრძო თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე, საიდანაც გაიწვიეს მეორე მსოფლიო ომში. უკან დაბრუნების შემდეგ სწავლა გააგრძელა და ასპირანტურის დამთავრებისთანავე შეუდგა მეც-

ნიერულ მოღვაწეობას. მისი კვლევის საგანია სამცხე-ჯავახეთის ისტორია. ამ სფეროში იგი ფუნდამენტური ნაშრომების ავტორია. აქვს აგრეთვე საინტერესო და ღრმა გამოკვლევები საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხებზე, დიდ ქართველ მამულიშვილებზე. ამ გამოკვლევებს შორის გამოირჩევა დიდტანიანი მონოგრაფიები: „სამცხე-ჯავახეთი“, „მიხეილ თამარაშვილი და ქართველი კათოლიკენი“, „გვიანი შუასაუკუნეების საქართველოს ისტორიიდან“, „მესხები“ და სხვ.

შოთა ლომსაძე არის ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი, მეცნიერების დამსახურებული მოღვაწე, ღირსების ორდენის კავალერი. მუშაობს ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმში მთავარ სპეციალისტად

ცალკე აღნიშვნის ღირსია მისი პოეტური მოღვაწეობა. არის შესანიშნავი, მარღვიანი ქართულით დაწერილი ლექსების რამდენიმე კრებულის ავტორი. იგი მწერალთა კავშირის წევრია.

შოთა
ლომსაძე

მესხები
და
მესხეთი

შოთა ლომსაძე

პესეტი

და

პესეზი

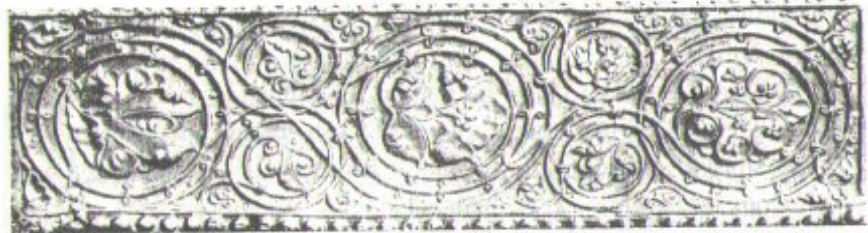
თბილისი
2000 წელი

წიგნში მოკლედ არის მიმოხილული სამხრეთ საქართველოს - მესხეთის ისტორია, თურქების მიერ მისი დაპყრობა XVI-XVIII ს-ში. და ამ მხარის ეკონომიკური, კულტურული, ეთნიკური და რელიგიური ყოფა.

წიგნი გათვალისწინებულია საქართველოს ისტორიის საკითხებით დაინტერესებულ მკითხველთა ფართო წრისათვის.

რედაქტორი ლ. გურჯანაძე
ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი

გამოცემა განხორციელდა ფონდის
„ლია სანთაბაღიშვილი - საქართველო“
ფინანსური დახმარებითა და ახალგაზრდული კავშირის
„მესხეთის“ ხელმძღვანელობით.

მესხეთი ისტორიული საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილის, ძირითადად მდინარეების: მტკვრისა და ჭოროხის აუზში მდებარე ტერიტორიის კრებითი სახელია. მას ზემო ქართლაც უწოდებენ. ფეოდალური მესხეთი მოიცავდა პროვინციებს: სამცხეს, ჯაფახეთს, კოლა-არტაანს, შავშეთს, ერუშეთს, კლარჯეთს, აჭარას, იმერხევს, ტაოს, სპერს. მესხეთის მკვიდრ ქართველს ჰქვია მესხი, იგი ქართული ეთნოსის მთავარი წევრია. მესხეთის საზღვრები ბორჯომის ხეობიდან ერზრუმის მისადგომებამდე და ტაშირ-აბოციდან შავ ზღვამდე იყო გადაჭიმული; იქ ოდიტგანვე ქართველები ცხოვრობდნენ. სამხრეთ საქართველოს ამ ტერიტორიაზე ჯერ კიდევ ძველი წელთაღრიცხვის X-IX სს.-ში დაიწყო ქართველურ ტომთა დიდი გაერთიანების ჩამოყალიბება. ისინი გამოირჩეოდნენ, როგორც ლითონის დამუშავების დიდ ოსტატები. ქართველთა ამ გაერთიანებას ერქვა „დიაოხი“. VIII ს-ის შუა წლებში „დიაოხი“ ანუ „ტაოხი“ გაანადგურა ურარტუს სახელმწიფომ. ურარტუს დაცემის შემდეგ VI-V სს.-ში საქართველოს სამხრეთ პროვინციები დაიპყრო აქემენიდების სამეფომ. ამ სამეფოს მე-19 ოლქში სხვა ქართულ ტომებთან - ტიბარენებთან და მოსინიკებთან ერთად შედიოდნენ „ტაოხებიც“ ე.ი. მესხებიც. მესხები მეომარი და გულადი ხალხი იყო. ბერძენმა მწერალმა ქსენოფონტემ აღწერა ბერძენთა ბრძოლა სამხრეთ საქართველოს ტომების დამორჩილებისათვის. ერთგან იგი წერს: - როცა ბერძენები „ტაოხების“ (მესხური ტომის) ერთ სოფელს მიაღწიეს, მათ დიდი წინააღმდეგობა გაუწიეს. ისი-

ნი მტრის ხელში ჩაგარდნას კლდეზე გადაწეხვას და სიკვდილს არხვედნენო.

ხვ.წ. აღ.-მდე IV ს-ში სამხრეთ საქართველოს ქართულ-მა ტომებმა სპარსელთა გავლენისაგან თავი დაიხსნეს თუ არა, დაიწყეს ბრძოლა გაერთიანებისათვის. ამ ბრძოლების მეოხებით მცხეთის გარშემო შეიქმნა იბერიის ანუ ქართლის სამეფო. მის შექმნაში მთავარი როლი შეასრულეს მესხურმა ტომებმა, რაც აირეკლა დედაქალაქის - მცხეთის სახელწოდებაში: მსხ → მცხ.

ხვ.წ. აღ.-მდე III ს-ში იბერიის სამეფო საკმაოდ გაძლიერდა. მან ქართული წარმოშობის სხვადასხვა ტომები შემოიერთა და გაფართოვდა. ამ დროს იბერიის სამეფოს განაგებდა სახელოვანი მეფე ფარნავაზი, რომელსაც მიაწერენ აგრეთვე ქართული ანბანის შემოღებას. შემდგომში ფარნავაზიანთა საქართველოს მრავალ დამპყრობლისა და მოძალადის მოგერიება მოუხდა. ამ ბრძოლაში იწრთობოდა და ყალიბდებოდა ქართველ ტომთა ერთიანი სახელმწიფო.

ახალი წელთაღრიცხვის IV ს-ში 337 წელს მეფე მირიანის დროს იბერია - აღმოსავლეთ საქართველო (მასში შედიოდა მესხეთიც) ოფიციალურად გაქრისტიანდა. ქრისტიანობა იქადაგა წმინდა ნინომ, რომელიც კაბადოკიიდან მესხეთის გზით შემოვიდა ქართლში. ცნობილია, რომ მანამდე სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (მესხეთში) ქრისტიანობა არაოფიციალურად ვრცელდებოდა. ქართლის სამეფოს მეშვეობით ქრისტიანობა გავრცელდა დასავლეთ საქართველოშიც. წირვა-ლოცვაში და მწიგნობრობაში ყველგან ქართული ენა გაბატონდა. ნათარგმნ ლიტერატურასთან ერთად განხდა ორიგინალური მწერლობაც. ყოველივე ამან ნიადაგი მოუშალა ისტორიულად ჩამოყალიბებული ერთობის, ერთიანი ქართველი ხალხის შექმნას.

V ს-ში მეფე ვახტანგ გორგასალმა თითქმის მთელი საქართველო გააერთიანა და ქართლში მთავარეპისკოპოსის ნაცვლად კათალიკოსი დასვა. ამასთან, საქართველოს ყოველ მხარეში იქნა დაარსებული საეპისკოპოსოები. მესხეთში ასეთი საეპისკოპოსოები დადგინდა არტანუჯსა, ოცხესა და

წუნდაში, რაც ქართული ქრისტიანული ეკლესიის ავტოკეფალობის მომასწავებელი იყო. ეკლესიის დამოუკიდებლობამ ხელი შეუწყო ორიგინალური ქართული მწერლობის განვითარებას. ამიერიდან მწერლობა ემსახურებოდა არა მარტო რელიგიურ და სახელმწიფოებრივ საქმეს, არამედ კერძო, სამოქალაქო საქმის წარმოებასაც. მაგალითად: სამცხის სოფელ წყისეში (ახალციხის მახლობლად) ნაპოვნია VI ს-ის ბოლო წლების ქართულწარწერიანი ქვაჯვარი, რომლის პოსტამენტზეც ვინმე კონსტანტი გვაუწყებს, რომ მიწა, სადაც ეს ქვაჯვარი იყო აღმართული, წარმოადგენდა ნაყიდ მამულს. VI ს-ის 20-იან წლებში, მეფე ვახტანგ გორგასალის სიკვდილის შემდეგ სპარსელები კვლავ შემოესივნენ საქართველოს. ქართლში მეფობა გააუქმეს და მის ნაცვლად სპარსელი „მარზპანი“ დასვეს.

VI ს-ის ბოლოს სპარსელები განდევნეს ქართლიდან. ქართლში ერისმთავრობა აღადგინეს.

VII ს-ის დასაწყისში საქართველოსთვის დიდი მნიშვნელობა ქონდა არაბული ტომების ამოძრავებას და მუჰამედის მეთაურობით ერთიანი არაბული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებას, რასაც მოყვა ახალი იდეოლოგიის ე.წ. „ისლამის“ გავრცელება. ისლამის მიმდევარს „მუსლიმი“ (მინდობილი) ჰქვია. „მუსლიმი“ აგრეთვე მუჰამედის (მამადის) იდეების მიმდევრად ანუ მამადიანადაც ითვლებოდა. მუჰამედის ქადაგებანი თავმოყრილ იქნა ცალკე წიგნში, რომელსაც „საჯითხავი წიგნი“ ანუ „ყურანი“ ერქვა. შემდეგ არაბული სახელმწიფოს მეთაურებმა მუჰამედის მოადგილეობა დაიმკვიდრეს და თავიანთი პოლიტიკა დაპყრობითი ომებისაკენ მიმართეს.

VII ს-ის 50-იან წლებში არაბებმა ჯერ სომხეთი დაიპყრეს, მერე კი - საქართველო. ქართლში ერისმთავრობა გააუქმეს და დაპყრობილი ქვეყნები დახარკეს. ქართველი ხალხი მტერს არ მორჩილდებოდა და აჯანყებებს აწყობდა. აჯანყებულებს არაბები სასტიკად სჯიდნენ. განსაკუთრებით მძიმე შედეგები მოჰყვა არაბი ხარდლის მურვანის დამსჯელ ექსპედიციებს 736 წელს. შეუბრალებლობისა და

გულქვაობის გამო ხალხმა მურვანს ყრუ უწოდა. მურვან ყრუს ურდოებმა განსაკუთრებით გააუკაცრიელეს მესხეთი. ამას დაერთო 746-747 წწ. საბერძნეთიდან შემოჭრილი ეპიდემია - „შავი ჭირი“ (ქოლერა), რომელმაც მოსახლეობას საბოლოოდ გააველო მუსრი. VIII ს-ის ბოლოს, როცა გრიგოლ ხანძთელი მოვიდა, მას მხოლოდ აქა-იქ ტყეს შეფარებული მოსახლეობა დახვდა, ხოლო მოქმედი მონასტრებიდან მარტო ოპიზის მონასტერი იყო შემორჩენილი.

VIII ს-ში ამოწყვეტილი მხარე ხელახლა დაასახლეს ქართლიდან გადმოსულმა მოახალშენებმა. დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლ ქვეყანაში VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ერთი მეორის მიყოლებით იქმნებოდა ფეოდალური სამთავროები (კახეთში, ქართლში, დასავლეთ საქართველოში ე.წ. აფხაზეთის სამთავრო, მესხეთში ე.წ. „ტაო-კლარჯეთის“ სამთავრო ანუ „ქართველთა სამეფო“).

„ტაო-კლარჯეთის“ სამთავრო ეწოდა მესხეთს მისი ორი უკიდურესი სამხრეთ-დასავლეთის პროვინციების - ტაოსა და კლარჯეთის სახელწოდების მიხედვით. მისი დამაარსებელი იყო აშოტ ბაგრატიონი, რომელიც ვერ შეეგუა თბილისში არაბებს და ოჯახით გადასახლდა კლარჯეთს, ჭოროხის ხეობაში, რომელიც მაშინ ბიზანტიის მფლობელობაში იყო. მესხეთში გადასულმა აშოტმა ბიზანტიის კეისრის ტიტული „კურაპალატობა“ მიიღო, ძველ ციხე-ქალაქ არტანუჯში დაჯდა და სამთავროს ორგანიზაციას შეუდგა. ტაო-კლარჯეთის სამთავრო თანდათან გაიზარდა და გაძლიერდა. მის ქონებრივ შეძლებასა და კულტურულ დაწინაურებაზე მეტყველებს იმ დროს იქ გაშენებული არქიტექტურის ისეთი ბრწყინვალე ქმნილებანი, როგორიცაა: ოშკის, იშხანის, ხახულის, ბანას დიდებული ტაძრები. წინაურდებოდა მეურნეობის ყველა დარგი, იზრდებოდა საეკონომიკური ურთიერთობები მახლობელ სამთავროებთან და შორეულ ქვეყნებთანაც. სამთავროს წინსვლა სულ უფრო ცხადს ხდიდა, რომ საჭირო იყო დანაწევრებული ქართული სამთავროების გაერთიანება და ერთიანი ძლიერი სახელმწიფოს შექმნა. აღსანიშნავია, რომ X ს-ში ტაო-კლარჯეთის სამთავრო

ქართულ სამთავროებს შორის ყველაზე დიდი და ძლიერი იყო. მისი საზღვარი სამხრეთით არაქსის ზემო ხეობამდე აღწევდა, X ს-ის ბოლოს კი ამ საზღვარმა ვანის ტბამდე და ერზინჯანამდე მიაღწია.

მესხეთის მთავარი დავით დიდი კურაპალატი იმდენად გაძლიერდა, რომ 979 წ. მას დახმარება სთხოვა ბიზანტიის იმპერატორმა ბასილმა, რომელსაც თავისი სარდალი ბარდა სკლიაროსი აუჯანყდა; დავითმა კეისრის დასახმარებლად 12.000 მესხი ცხენოსანი გაგზავნა, რომელსაც სათავეში ედგა უკვე მოხუცი, მაგრამ ბრძოლებში გამოცდილი სარდალი თორნიკე ერისთავი. საინტერესოა, რომ თორნიკე ერისთავის პირდაპირი და გამაჰმადიანებული შთამომავალნი ბოლო დრომდე ცხოვრობდნენ სამცხის სოფ. აღიგენში და ამავე გვარს ატარებდნენ. თორნიკე ერისთავმა ბარდა სკლიაროსი გაანადგურა და იმპერატორს თავისი სამფლობელო დაუბრუნა. ამ დახმარებისათვის იმპერატორმა დავით დიდს სანუქრად მიწაწყალი უბოძა. ამავე დროს დავით კურაპალატმა ირანის აზერბაიჯანის ამირა დაამარცხა და თავისი გავლენა გაავრცელა საქართველოს სხვა სამეფო სამთავროებზეც. მან მოინდომა საქართველოს გაერთიანება, ამ საქმეში დავითს ეხმარებოდა ქართლის ერისთავი იოანე მარუშის ძე. მალე დავითმა თავისი შვილობილი ბაგრატი მეფედ დასვა ჯერ ქართლში, შემდეგ კი აფხაზეთში. დიდ აზნაურთა წინააღმდეგობა ბაგრატმა მალე დაძლია და ქართლისა და აფხაზეთის მართვას შეუდგა, ხოლო შემდეგ, 1008 წელს, როცა ბაგრატის მამა გურგენი გარდაიცვალა, მისი საგამგეო შავშეთ-კლარჯეთისა და სამცხე-ჯავახეთის ქვეყნებიც ბაგრატმა დაიკავა. ორი წლის შემდეგ 1010 წელს ბაგრატმა შემოიერთა კახეთ-ჰერეთიც. ბოლოს ჯერი მიდგა მესხეთის სამხრეთ პროვინციებზე - ტაოსა და კლარჯეთზე, სადაც მისი ნათესავები მთავრობას ძველებურად ღამობდნენ, მათი შეხედულებით სამთავრო შეადგენდა მათივე დინასტიის (ბაგრატიონების) საერთო-საგვარეულო კერძო საკუთრებას. ეს შეხედულება ქვეყნის ცენტრალიზაციის პრინციპს ეწინააღმდეგებოდა. ამიტომ ბაგრატ III-მ 1011-12 წწ. მათი ცალკეუ-

ლი საფეოდალოებიც გააუქმა და ისინიც საქართველოს ერთიან პოლიტიკურ ცხოვრებაში ჩართო. ამიერიდან მხოლოდ თბილისისა და ქვემო ქართლის მიდამოები რჩებოდა არაბი ემირის გამგებლობაში.

საქართველოს გაერთიანებული მხარეების შეკავშირებას ისიც უწყობდა ხელს რომ მათ ერთიანი სახელმწიფო, სამწიგნობარო და საეკლესიო ენა ჰქონდათ. ქართული ლიტერატურული ენისა და საერთოდ ქართული მწერლობის საქმეში განსაკუთრებული როლი ითამაშა მესხეთმა. აქ ჯერ კიდევ IX-X სს. შეიქმნა ისეთი შესანიშნავი თხზულება, როგორცაა ბასილ ზარზმელის მიერ დაწერილი „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება“. ეს თხზულება დიდმნიშვნელოვანი ისტორიული წყაროცაა. დაწერილია X ს-ის პირველ მეოთხედში. მისი ავტორი ბასილი იყო სერაპიონის უფროსი ძმის შვილი. ნაწარმოებში გადაშლილია იმდროინდელი სამცხის სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების საინტერესო სურათი.

საერთოდ, სამხრეთ საქართველოს მონასტრებმა უდიდესი როლი ითამაშეს ქართული მწერლობის ისტორიაში. აქ ეროვნულ ნიადაგზე აღმოცენდა მძლავრი ლიტერატურული სკოლა, რომელმაც საკუთარი მიმართულება შემუშავა და იმდენად გაიზარდა, რომ გადაღახა ეროვნული საზღვრები და მცირე აზიის სხვადასხვა ადგილზე შექმნა საქართველოს კულტურული ცენტრები (სირია, პალესტინა, ათონი და სხვა).

XI ს-ის პირველ მეოთხედში მესხეთს მოსვენება დაუკარგა ბიზანტიის კეისრის – ბასილის შემოსევებმა. ბასილი ტაოს, კოლა-არტაანისა და ჯავახეთის მისთვის გადაცემას მოითხოვდა. ბიზანტიასთან ბრძოლამ მთელი საქართველო და განსაკუთრებით მისი სამხრეთი პროვინციები დიდად დააზიანა და დაასუსტა.

1065 წ. ბერძნებთან ბრძოლაში დაღლილ საქართველოს ოგუხთა მოდგმის, თურქული ტომების – სელჯუქთა საგვარეულოს მეთაური ალფარსლანი შემოესია. სელჯუქებმა ახალქალაქი აიღეს, დიდძალი ხალხი დახოცეს, მერე

მოსახლეობა აყარეს და შორეულ ირანში გადაასახლეს, დაახლოებით 40.000 სული. გადასახლებულები თავიანთ ფეოდალებთან ერთად დაასახლეს ირანის ახერბაიჯანის სამხრეთ ახარისა და ვარავის პროვინციებში.

XI ს-ის შუა წლებიდან ახლო აღმოსავლეთში იწყება თურქების გაძლიერება. მათ დაიპყრეს ბიზანტიის მფლობელობაში მყოფი აღმოსავლეთის ქვეყნები. 80-იან წლებში ყარსის აღების შემდეგ უშუალოდ გაუშეზობლდნენ საქართველოს და მისი განაპირა თემების რბევა დაიწყო. თურქთა ამ შემოსევების დროს დიდძალი ხალხი ამოწვდა. ყველაზე უფრო მესხეთი დაზიანდა. ბრძოლებში დამარცხებული მეფე გიორგი II იძულებული გახდა სულთანისათვის ყოველწლიური ხარკი ეძლია. სწორედ ამ დროს (1088 წ.) მესხეთში დაიწყო ძლიერი მიწისძვრები, დაიქცა თმოგვის ციხე, დაინგრა სოფლები. 1089 წ. გიორგი II მეფობიდან გადადგა. ტახტზე ავიდა მისი 16 წლის შვილი დავით აღმაშენებელი. იგი გამჭრიახი გონებისა და ძლიერი ნებისყოფის მმართველი გამოდგა. დავითი იყო უაღრესად განათლებული პიროვნება და დიდი სამხედრო სტრატეგი. არაბი ისტორიკოსის თქმით იგი კარგად იცნობდა თვით ისლამს, ისე რომ თავისუფლად კამათობდა ყურანის წარმოშობის საკითხებზე. ახალგაზრდა დავით მეფემ ქვეყანაში ჯერ შინაური საქმეები მოაგვარა, ჩაატარა მთელი რიგი რეფორმებისა და შემდეგ შეუდგა საქართველოს ტერიტორიის გაწმენდას თურქ-სელჯუკებისაგან. თურქებმა დავითის წინააღმდეგ კოალიციური ლაშქრობა მოაწვეს.

1121 წ. 12 აგვისტოს ქ. მანგლისის ახლოს დიდგორის ველზე გამართულ ბრძოლაში დავით მეფემ გაცილებით უფრო მცირე ლაშქრით წარმატებით დაამარცხა მაჰმადიანთა უზარმაზარი ჯარი. 1123 წ. დავითი მესხეთში ავიდა და იქიდანაც განდევნა თურქი დამპყრობლები. ამ ბრძოლების შედეგად დავით აღმაშენებელმა მთელი საქართველო გააერთიანა. მან თურქები გააძევა აგრეთვე შირვანიდან და სომხეთიდან. საქართველო გადაიქცა ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთ ძლიერ სახელმწიფოდ. საქართველომ თავისი ძლიერე-

ბის მწვერვალს მიაღწია XII ს-ის ბოლოსა და XIII ს-ის დასაწყისში თამარ მეფის დროს. თამარის მეფობის ორი ათეული წლის მანძილზე ჩვენმა ქვეყანამ ბევრი დიდი და წერილი ომი გადაიხადა, რის შედეგადაც გაიწმინდა საქართველოც და მისი მეზობელი მხარეებიც უფრო დაბა-

ოშკი

ლი კულტურის მქონე თურქი დამპყრობლებისაგან. ამ ბრძოლებში განსაკუთრებით დიდი როლი ითამაშეს სახლერისპირა (მონაპირე) რეგიონებმა, მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია მესხეთი და მისი მოსახლეობა. აქ იყვნენ იმ დროის ისეთი გამოჩენილი და სახელოვანი სარდლები, როგორც არიან ძმები შალვა და ივანე ახალციხელები და სხვა. XIII ს-ის დასაწყისში საქართველოს პოლიტიკური გავლენა ვრცელდებოდა ყველა მის მეზობელ მხარეებზე: მთელს ჩრდილოეთ კავკასიაზე, ამიერკავკასიაზე, ირანის ადარბადაგანზე, სომხეთზე, შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროებზე, რომელთაგან ნაწილი შემოიერთა საქართველომ, ნაწილი კი ვასალად აქცია.

ქვეყნის თანდათან დამშვიდება, სამეურნეო და სახელმწიფოებრივმა სიძლიერემ მკვიდრი საფუძველი შეუქმნა ძველი ქართული, ფეოდალური კულტურის შემდგომ გაძლიერებასა და გაფურჩქვნას. საქართველოს სხვა რეგიონებთან შედარებით მესხეთმა კულტურისა და მეცნიერების სარბიელზეც განსაკუთრებით ისახელა თავი. შესამჩნევად დაწინაურდა საისტორიო მწერლობა (დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, თამარის სამი ისტორიკოსი), მაღალ დონეზე ავიდა ქართული ფილოსოფიური აზროვნება (იოანე პეტრი-

წი, არსენ იყალთოელი, ევრემ მცირე), კიდევ უფრო განვითარდა და გაღრმავდა მრავალფეროვანი ხმიური და საკრავი ქართული მუსიკა, განხილნენ დროის შესაფერისი კომპოზიტორები, შეიქმნა საგალობელთა კრებულები (მიქელ მოდრეკილის საგალობელთა კრებული ქართული სანოტო ნიშნებითა და ორიგინალური ტექსტებით). გაიზარდა და განვითარდა საერო მწერლობა (სარგის თმოგველი, იოანე შავთელი, ჩახრუხაძე), დაწინაურდა იმდროინდელი ხუროთმოძღვრება (ამის მაგალითად მარტო ვარძიაც იკმარება), მხატვრობა, ჭედური ხელოვნება, მინანქარი (ბექა და ბეშქენ ოპიზარები, ვარძიისა და ყინწვისის ფრესკათა მომხატველები) და სხვა. ამ პერიოდის ქართული აზროვნების უმაღლესი გამოვლენა და შეჯამება მაინც მწერლობაში მოხდა, რადგან სწორედ მაშინ შეიქმნა მსოფლიო ლიტერატურის ისეთი შედეგები, როგორცაა შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსანი“.

საქართველომ, რომელმაც უცხოური კულტურის ორი ნაკადის – როგორც დასავლურ-ქრისტიანულის, ისე აღმოსავლურ-მუსლიმანურის გაცნობა და შეთვისება შეძლო, პროგრესული ნაბიჯით წავიდა წინ. ამ სინთეზმა და ადგილზე შექმნილმა სოციალურ-პოლიტიკურმა ვითარებამ ქართულ საზოგადოებრივ აზროვნებაში, მეცნიერებაში, მწერლობაში, ხელოვნების სხვადასხვა დარგში გამოაქვლინა მანამდე უცნობი ყველა ის ნიშანთვისება, რომელიც რამოდენიმე საუკუნის შემდეგ ევროპაში საფუძვლად დაედო ე.წ. „რენესანსს“.

XIII ს-ის 30-იან წლებში საქართველოს მონღოლთა ურდოები შეესივნენ. ახალი გარდაქმნების მოლოდინში ქვეყანა შემოსეულ მტერს მოუმზადებელი დახვდა. ჯარის დაბნეული მხედართმთაყრები და ერისთავები თავიანთ საგანმგებობებში ჩაიკეტნენ და იქიდან თვითნებურად აწარმოებდნენ მონღოლებთან მოლაპარაკებას. ერთადერთი, სამცხის მთავარი ივანე ჯაყელი-ციხისჯვარელი იყო, რომელიც მონღოლებს არ დანებდა და ბრძოლა გაუმართა. ეს პატარა თემი შემოსეულ მტერს ებრძოდა მანამდე, სანამ არ მიიღო მეფის ნებართვა მოლაპარაკების დაწყებაზე.

მონღოლთა შემოსევამ ქვეყანას ბუნებრივი განვითარე-

ბის გზიდან გადაახვევინა და დიდი ხნით შეაჩერა მისი წინსვლა. დაპყრობილი საქართველო მტერმა დუმნებად დაყო. მესხეთის პროვინციები V და VI დუმნაში გაერთიანდნენ. ქვეყნის მძიმე მდგომარეობამ მალე საქართველოს თავკაცებში აჯანყების აზრი დაბადა. შეთქმულნი მესხეთში „კოხტასთავს“ შეიკრიბნენ (ასპინძის რაიონის სოფ. ოშორასთან), მაგრამ მათი მოქმედება მტერმა შეიტყო და ყველანი შეიპყრო. აჯანყებები კი არ წყდებოდა. აღსანიშნავია, რომ მესხეთი მონღოლ-თათართა წინააღმდეგ ბრძოლის ტონის მიმცემა და აქტიური მონაწილე იყო. 1266 წ. მონღოლ ყაენებმა გადაწყვიტეს საქართველოს თავისუფლებისათვის ეს აქტიური მებრძოლი მხარე – მესხეთი საქართველოსათვის ჩამოეცილებინათ, ყაენის საკუთარ ქონებათა უწყებაში ჩაერიცხათ – „ხასინჯუდ“ ექციათ და ამ გზით დაექსაქსათ ქვეყნის ერთიანი ძალები. მაგრამ მალე გაირკვა, რომ „ხასინჯუდ“ ყოფნის მიუხედავად მესხეთის ერისთავები კავშირითერთობას არ წყვეტდნენ საქართველოს სხვა სამეფოებელთაგან. ხოლო თვითონ საქართველოს სამეფო კარის ტიტულებს – სპასალარობასა და მანდატურთუხუცესობას არ იცილებდნენ და დიდის პატივით ატარებდნენ.

XIV ს-ის დასაწყისში, როცა რუმის თურქებმა საქართველოს უკიდურესი სამხრეთი პროვინციის – ტაოს დარბევა დაიწყეს, მესხეთის მთავარმა ბექა ჯაყელმა მანდატურთუხუცესმა, მესხთა ლაშქართან ერთად მეზობელ ქართულ სამეფოებელთა ლაშქარიც იხმო და შეკრებილთ ბრძოლის წინ ასე მიმართა: „ძმებო ქართველებო! ჩვენში აღრე შემოჭრილ თურქთა ძლიერება მეფე დავით აღმაშენებელმა დაამხო. ახლა მათ ჩვენი დაქსაქსვით ისარგებლეს, კვლავ შემოიჭრნენ და ტაოს მხარეს გვიოხრებენ. მეომარხო, ტაო მარტო ჩვენი როდია, ის მთელი საქართველოსია და მას მტერს ვერ დავანებებთ. წინ! ან სიკვდილი ან გამარჯვება!“ მოხერხებული სამხედრო გეგმის წყალობით აღფრთოვანებულმა მეომრებმა შემოსეული მტერი დაამარცხეს, განდევნეს და დიდძალი ნადავლი იგდეს ხელთ.

XVI ს-ის მეორე მეოთხედში შექმნილი სიტუაციის

წყალობით საქართველომ შეძლო მონღოლთა უღლის გადაგდება და კვლავ გაერთიანება. განმათავისუფლებელ ბრძოლას სათავეში ედგა ახალგაზრდა მეფე გიორგი V, ბრწყინვალედ წოდებული. აღსანიშნავია, რომ იგი ბაეშობაში თავის პაპასთან (დედის მხრივ), სამცხის სპასალარ ბექა ჯაყელთან მესხეთში იზრდებოდა და როგორც ჩანს, აქვე ითვისებდა საქართველოს ერთიანობის იდეას. მისი წყალობით XIV ს-ის პირველ ნახევარში საქართველომ შეძლო როგორც საშინაო, ისე საგარეო საქმეების მოგვარება და საერთაშორისო ავტორიტეტის აღდგენა. ქვეყანა დამშვიდდა, მაგრამ ეს დამშვიდება ხანმოკლე გამოდგა. XIV ს-ის მიწურულსა და XV ს-ის დასაწყისში საქართველოს ახალი მტერი მოეველინა; ეს იყო აღრე შუა აზიაში მოთარეშე რაზმის მეთაური თემურ ლენგი, რომელსაც უკვე ახალ-ახალი ქვეყნები დაეპყრო და ირანის გზით საქართველოშიც მოვიდა. თემურ ლენგმა 1386 წლიდან 1404 წლამდე 8 სისხლისმღვრელი შემოსევა განახორციელა საქართველოში. ჩვენი ერის ისტორიაში ეს იყო ყველაზე მძიმე პერიოდი, რადგან თემურ ლენგი პოლიტიკურ ომთან ერთად აწარმოებდა ეკონომიურ ომსაც – სპობდა დაპყრობილ ხალხს და საფუძვლიანად ანადგურებდა მის მეურნეობასაც. აღსანიშნავია, რომ ამ შემოსევების მერე ჩვენმა ქვეყანამ მიყენებული ჭრილობების მოშუშება დიდხანს ვერ შეძლო. მისი შემოსევების სიმძიმე საქართველოს კუთხებიდან ყველაზე მეტად დაანდა ქართლსა და მესხეთს. მესხეთისათვის განსაკუთრებით მძიმე იყო თემურ ლენგის პირველი სამი და მეხუთე შემოსევა, რომლის დროსაც საშინლად აოხრდა ჯავახეთი, კოლა-არტაანი, სამცხე და ტაო. ამ შემოსევების შედეგად საქართველოში მთლიანად გაუდაბურდა 700-ზე მეტი სოფელი. მათი აღდგენა და მოშენება XV-XVI ს.ს-ში თურქმანულ ტომებთან გამუდმებული ომების გამო ვეღარ ხერხდებოდა.

მოსახლეობის შემცირებამ და ქვეყნის ეკონომიკურად დაუძლურებამ საქართველოს სამეფო ხელისუფლება შესამჩნევად დაასუსტა. სამაგიეროდ, გაძლიერდნენ დიდგვაროვანი აზნაურები, რასაც მოყვა ერთიანი საქართველოს დაშლა

წერილ სამეფო-სამთავროებად. ასე წარმოიშვა XV-XVI საუკუნეებში ცალკე-ცალკე: ქართლის, იმერეთის, კახეთის სამეფოები და მესხეთის, სამეგრელოს, აფხაზეთის, გურიის სამთავროები. მესხეთის სამთავრო, რომელიც თავისი ტერიტორიითა და მოსახლეობით საქართველოს ერთ მესამედზე მეტს უდრიდა, ისტორიაში მოიხსენიება როგორც სამცხე-საათაბაგო. სამცხე, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მესხეთის ერთი პროვინციაა და უდრის დღევანდელ ადიგენის, ახალციხისა და ნაწილობრივ ასპინძის რაიონებს. სამცხის გამგებლებს საქართველოს სამეფოს კარზე ადრევე პქონდათ მოპოვებული ათაბაგის პატივი (ხელი).

ათაბაგი აღმოსავლური მმართველობიდან აღებული სამოხელეო ტერმინია, რომელიც ისევე როგორც ვეზირი, ჩვენში თამარ მეფის დროს იქნა შემოღებული. სამცხის გამგებლობასთან ამ „პატივის“ შეერთებამ და მათი ძალაუფლების გავრცელებამ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ვრცელ ტერიტორიაზე წარმოიშვა ახალი პოლიტიკური ტერმინი „სამცხე-საათაბაგო“, რომლის ქვეშ იგულისხმებოდა მთელი მესხეთი.

XV ს.-ში საქართველოს პოლიტიკური მთლიანობის მოშლა დაემთხვა სამხრეთ-დასავლეთით ოსმალეთის სამხედრო-ფეოდალური სახელმწიფოს გაძლიერებას, ხოლო აღმოსავლეთით სეფიანთა ირანის სახელმწიფოს წარმოქმნას.

1453 წ. ოსმალებმა დაიპყრეს კონსტანტინოპოლი, რამაც დასავლეთისა თუ აღმოსავლეთის ქრისტიანთა შეშფოთება გამოიწვია. 1461 წ. ამას მოყვა ტრაპეზონის საკეისროს დაპყრობა და იქ თურქული საფაშოს დაარსება. ამიერიდან თურქები უშუალოდ გაუშვებოდნენ საქართველოს. XV ს.-ში საქართველომ დაკარგა გარშემო ქვეყნები: სომხეთი, შირვანი, ლაზეთი. XVI ს-ის დასაწყისში ოსმალები დაღესტანში შეიჭრნენ და მისი დაპყრობა-გადაბირებით საქართველოს ჩრდილოეთიდან გზა მოუჭრეს. XVI ს-ში საქართველოს გარშემო მტრული გარემოცვის რკალი შეიკრა.

თურქთა მიერ კონსტანტინოპოლის აღებით ქრისტიანული სამყარო ორად ითიშებოდა. კავკასიას ევროპის სახელმწიფოებთან ურთიერთობის საშუალება ერთმეოდა. საჭირო

იყო მტრული გარემოცვის გარღვევა. დაშლილმა საქართველომ შინაგანი ძალებით ამ გარემოცვიდან გამოხვლა ვერ შეძლო. XV ს.-ის ქართველ პოლიტიკოსებს სწამდათ, რომ თურქული გარემოცვის გარღვევა შეიძლებოდა მხოლოდ დასავლეთ ევროპის ქვეყნებთან სამხედრო კავშირის შეკვრით. ამიტომაცაა, რომ ასეთი კოალიციის შექმნის ინიციატორებად ხშირად ქართველი სამეფო-სამთავროები გამოდიოდნენ. აქტიურობდა სამცხე-საათაბაგოს (მესხეთის) სამთავროც, რომელიც საბოლოოდ XV ს.-ში ჩამოყალიბდა. როგორც უკვე ვთქვით, მისი საზღვრები ტაშისკარიდან არზრუმს წვდებოდა და ტაშირ-აბოციდან შავ ზღვას. XV ს-ის დამლევეს სამცხე-საათაბაგოს ტერიტორია შეადგენდა 34.230 კვ. კმ.-ს საკმაოდ მომრავლებული მოსახლეობითა და განვითარებული ფეოდალური მეურნეობით.

სამცხე-საათაბაგო, როგორც ოსმალეთს გამეზობლებული განაპირა მხარე, XV ს.-დან კატასტროფის წინაშე აღმოჩნდა. ნებით თუ უნებლიეთ იგი ყოველთვის ოსმალთა წინააღმდეგ სამხედრო კოალიციის შექმნის აქტიურ მონაწილედ გამოდიოდა. დასავლეთ ევროპის სახელმწიფო მესვეურთა წრეებშიც, რომელნიც არა ნაკლებ იყვნენ დაინტერესებულნი აღმოსავლეთის ქრისტიანთა საკითხით, ამ დროს წარმოიშვა აზრი, რომ თურქთა წინააღმდეგ მოწყობილიყო ჯვაროსნული კოალიციური ლაშქრობა, რომლის ინიციატორად და ორგანიზატორად გამოვიდოდა რომის პაპი. ეს აზრი იმდენად მომწიფდა, რომ 1459 წ. პაპის ელჩი საქართველოსაც ეწვია ქართულ სამეფო-სამთავროთა კოალიციაში მონაწილეობის მიღებასთან დაკავშირებით. ახლა მოვეუსმინოთ სამცხე-საათაბაგოს (მესხეთის) მთავარს – ყვარყვარე ჯაყელს (1418-1498), თუ როგორ მიდიოდა მზადება მომავალი ბრძოლებისათვის. 1459 წ.-ის ნოემბერში ყვარყვარემ ახალციხიდან თავისი ელჩი – ფარსადანი გაგზავნა ბურგუნდიის მთავართან, რომელსაც სწერდა: „ვერაგი თურქები ჩვენი საზღვრის სიახლოვეს გამოჩნდნენ თუ არა, მაშინვე შევურიგდი ყველა ჩემ მეზობელ ქრისტიან მთავარს და გადავწყვიტე მთელი ჩემი ძალა და შეძლება ოსმალების წინააღმ-

დევ მივმართო. კავშირი შეეკარით მე, გიორგი მეფემ (ქართლის მეფე), ბაგრატ მეფემ (იმერეთის მეფე), დავით ტრაპიზონის იმპერატორმა, სამეგრელოს მთავარმა, აფხაზეთის მთავარმა, მცირე სომხეთის ბატონმა და სხვებმა“-ო. როგორც ჩანს მოკავშირენი სამზადისს მართლაც შედგომიან. აქვე აღნიშნულია, რომ მესხეთიდან ამ ომში უნდა გამოსულიყო 20.000 მხედარი, მთლიანად საქართველოდან კი - 120.000 კაცი. ყვარყვარე ათაბაგი დასავლეთელებს არწმუნებდა, რომ „თუ ოსმალებს ორ ჯარს შუა მოვაქცევთ, ერთი ზაფხულის განმავლობაში დავიპყრობთ ანატოლიას და ყველა ქვეყნებს, რომელიც ოსმალოს ამ მხარეს უჭირავსო“. კოალიციის მიზანი იყო ოსმალების დამარცხება, კონსტანტინოპოლის გათავისუფლება, ჩაკეტილი შავი ზღვის გახსნა და შემდგომში ოსმალური საფრთხის აღკვეთა.

ყვარყვარე ათაბაგი შესანიშნავად გრძნობდა ოსმალეთის შხარდ სამხედრო ძლიერებას, შეუცდომელი დიპლომატის თვალთ ჭვრეტდა მისი განვითარების ინერციას და აქედან გამომდინარე მომავალ საშიშროებასაც ნათლად ხედავდა: „უწყოდეთ კარგად - აფრთხილებდა ის ბურგუნდიის მთავარს - რომ, თუ ახლა ჩვენთან ერთად არაფერს იმოქმედებთ, მერე გულითაც რომ მოინდომოთ ვერაფერს გააწყოთ, რადგან ურჯულო ოსმალეთი ყოველდღე ძლიერდება და შემდეგ, ჩვენ ვეღარ შევძლებთ ასეთ შეერთებას, როგორც დღეს“-ო. ამ გაფრთხილების მიუხედავად საქართველოს მეფე-მთავართა მისია უშედეგოდ დამთავრდა. კოალიციური ლაშქრობის მოწყობა დასავლეთელთა მიზეზით ჩაიშალა. საქართველოს საშინაო და საგარეო ვითარება უფრო გართულდა.

ღროებით შერიგებული, მაგრამ ერთიანობის ეკონომიკურ საფუძველგამოცლილი საქართველოს მეფე-მთავრები ისევ აიშალნენ და საბოლოოდ ჩამოყალიბდნენ ერთიმეორესაგან დამოუკიდებელ რამდენიმე პოლიტიკურ ერთეულად. საქართველოს გამეზობლებული თურქეთი კი სულ უფრო იზრდებოდა და ძლიერდებოდა. მისი საზღვრები XVI ს-ში ტრაპიზონიდან ადრიატიკის ზღვასა და მდინარე დონის შესართავიდან და ყირიმიდან ხმელთაშუა ზღვას

უწვდებოდა. რაც შეეხება შავი ზღვის აუზს, მას მთლიანად ოსმალები აკონტროლებდნენ.

1529 წ. როცა თურქები ალყაშემორტყმული ვენის კედლებთან დამარცხდნენ და დასავლეთში მათი წინსვლა შეჩერდა, მათ თავისი პოლიტიკური აქციები აღმოსავლეთით გადმოიტანეს, სადაც ოსმალების ინტერესები შეეჯახა ირანის სახელმწიფოს პოლიტიკურ ინტერესებს. ამას მოყვა ირან-ოსმალების ომის დაწყება მახლობელ აღმოსავლეთში გაბატონებისათვის. ამიერკავკასია ომების ასპარეზად გადაიქცა.

XVI ს-ის პირველ ნახევრიდან ოსმალები აწარმოებენ შეტევებს სომხეთის წინააღმდეგ. 1534 წ. ზედიზედ იპყრობენ ვანს, აზნიკს, არზრუმს, ყარსს და ქმნიან იქ თურქულ ადმინისტრაციულ ერთეულებს. ახლა მათ უკვე ტრაპიზონ-არზრუმის ვილაიეთებიდან მიქონდათ იერიშები საქართველოზე და პირველ რიგში მესხეთის (სამცხე-საათაბაგოს) სამთავროზე. XVI ს-ის მეორე მეოთხედში ოსმალები ახერხებენ საქართველოს უკიდურესი სამხრეთი პროვინციების დაპყრობას (უმთავრესად ტაოს მხარე). ამავე პერიოდიდან იწყება ბრძოლა თურქებთან დაპყრობილი ტერიტორიების გათავისუფლებისათვის.

ამ დროის აღმოსავლეთ ევროპაში უდიდესი მნიშვნელობის ძვრები მოხდა. მოსკოვის გარშემო გაერთიანებულმა სამთავროებმა შექმნეს საკმაოდ ძლიერი სახელმწიფო. ქრისტიანული რუსეთის საერთაშორისო ასპარეზზე გამოსვლას ქართველმა პოლიტიკოსებმა იმედის თვალთ შეხედეს. XV ს-ის 90-იან წლებში კახთა მეფე დიპლომატიურ ურთიერთობას ამყარებს მოსკოვის დიდ მთავართან. საქართველოში სულ უფრო მტკიცედ ისახება ქვეყნის ხსნის ახალი გზები. სულ უფრო მკაცრად დგება დაშლილი საქართველოს კვლავ გაერთიანების საკითხი. სამწუხაროდ, გაერთიანებისათვის ბრძოლა ასეთ საგარეო-პოლიტიკურ ვითარებაში ახალ შიდაფეოდალურ აშლილობასა და მის შემდგომ დანაწევრებას იწვევდა.

1535 წ. იმერეთის მეფე ბაგრატმა სამცხე-საათაბაგოს (მესხეთის) სამთავრო დაიპყრო და თითქმის ათი წლის განმავლობაში იმერეთის სამეფოსთან გააერთიანა, მაგრამ იმ-

ერთს არ ეყო ძალა მის შემოსამტკიცებლად და იგი მალე დაკარგა. ამავე პერიოდში თურქები იწყებენ თავდასხმას მესხეთზე. 1536 წ. ბაიბურთის მმართველს ემირ მეჰმედ ხანს დაევალა შეეკრიბა ძლიერი ლაშქარი და თავს დასხმოდა მესხეთის სამხრეთ პროვინციებს. ამ ბრძოლების მონაწილე იყო თურქი ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფეჩევიც. იგი წერს: „ლაშქარი რომ შეიკრიბა, შეესია საქართველოს და დაიწყო მისი აოხრება. ამასობაში ქართველი ურჯულოებიც მომზადებულიყვნენ და ისლამის ლაშქარს წინ აღუდგნენ. გამარჯვება ისლამის ლაშქარს ერგო. აუარებელი დასამიწებელი ურჯულო გაწყდა. გადარჩენილები რომ დაიფანტნენ, ასკერები ეძგერნენ საშოვარს და იმდენი ნადავლი ჩაიგდეს ხელში, რომ გადმოცემა ძნელიაო“. თავდასხმებს და ძარცვა-გლეჯას უწყვეტი ხასიათი მიეცა.

1542-43 წწ. ოსმალეთის მბრძანებელმა სულთან სულეიმანმა არზრუმის მმართველი მუსა-ფაშა 60 სანჯაყის ამირასთან ერთად სამხრეთ საქართველოს (მესხეთის) დასაპყრობად გამოაგზავნა. ბაგრატ მეფემ სისხლისმღვრელი ბრძოლების შემდეგ მუსა-ფაშას ჯარი დაამარცხა. მესხეთის დალაშქერა ახლა დიარბექირის ფაშას დაევალა. შემდეგ 1543-44 წწ. მუთამარიდ ალი-ფაშას და ა.შ. განსაკუთრებით მძიმე გამოდგა თურქთა შემოტევა 1545 წელს.

ბრძოლა მოხდა სოფ. სოხოისტასთან, სადაც ქართველები დამარცხდნენ. ამ პერიოდიდან ოსმალები თანდათან ეუფლებიან მესხეთის სამხრეთ პროვინციებს. 1549 წ. სამცხე-საათაბაგოს წინააღმდეგ დაიბრა არზრუმის ფაშა მეჰმედი 40.000 ლაშქრით. ოსმალებმა მძიმე ბრძოლების შემდეგ შეძლეს აეღოთ თორთუმის, ნიხახის, ამირახორის, აღჩაყალის, ფანასკერტის, ლივანისა და სხვა ციხეები. ფეჩევის მოწმობით ამ მხარეში შესვლის შემდეგ ქართველ მეთაართა დიდი ნაწილი ბრძოლის ველზე დაეცა, ხოლო დაპყრობილ მხარეში შესვლის შემდეგ ურიცხვი ჭაბუკი და ქალწული მუსულმან მეთაართა ხელში ცვიოდნენ, რომელთაც შემდეგ ტყვეობად ყიდდნენ. მესხეთის დაპყრობილ ციხეებში ოსმალური გარნიზონი ჩააყენეს. დაპყრობილი მხარე ოთხ სანჯაყად

დაყვეს და საბეგლარბეგო შექმნეს, რაც იმას ნიშნავდა, რომ იქ ქართული სოციალურ-პოლიტიკური წყობა უქმდებოდა და ოსმალური მართვა-გამგებლობის შემოღება იწყებოდა. ოსმალები კი წინსვლას არ აჩერებდნენ. 1550 წ. ისინი ქალაქ არტანუჯს მიუახლოვდნენ. მალე ქალაქი ალყაში მოაქციეს და მეციხოვნეთაგან დანებებას მოითხოვდნენ. მესხი მეციხოვნენი მტერს არ ნებდებოდნენ.

როული მდგომარეობა იყო თვით მესხეთში, სადაც სამოქალაქო ომი მიქინვარებდა. მესხი ფეოდალები დასებად იყვნენ დაყოფილნი, მათი დიდი ნაწილი ქართლ-იმერეთთან შეერთების მომხრე იყო, ნაწილი თურქეთთან ან ირანთან სეპარატიულ მოლაპარაკებას არჩევდა და ქვეყნის ხსნას ამ გზით ფიქრობდა. უფრო დიდი უბედურება ის იყო, რომ მესხეთის მთავრები სამთავროს გაუქმების შიშით ქართულ სამეფო-სამთავროთა დახმარებას ერიდებოდნენ. ათაბაგი ქაიხოსრო ჯაყელი XVI ს-ის 40-იანი წლების დამლევსა და 50-იანი წლების დასაწყისში ირანთან კავშირზე და მის დახმარებაზე ფიქრობდა. მესხთა დიდი ნაწილის იმედები ქართლის მეფე ლუარსაბისადმი იყო მიპყრობილი და მას ეპატივებოდა მესხეთში. ათაბაგმა ქაიხოსრო ყვარყვარეს ძემ ამის საწინააღმდეგოდ დახმარება სთხოვა შაჰ თამაზს. 1551 წ. შაჰ თამაზი მესხეთში შემოვიდა და ქვეყანა საშინლად გაძარცვა. მაშინ გაიძარცვა სახელგანთქმული კლდეში ნაკვეთი ქალაქი ვარძიაც, უდიდესი მსხვერპლის ფასად ქაიხოსრო ჯაყელმა ჯავახეთი დაიბრუნა. სპარსეთი შეტევაზე გადავიდა თურქებმა არტანუჯის ციხის ალყა მოხსნეს და უკან დაიხიეს. მალე შაჰ თამაზმა აიღო ყარსი, არზრუმი და ქაიხოსრო ათაბაგს რომ ეგონა მთელი მესხეთი კვლავ შემოერთებული, ამ დროს მოხდა მოულოდნელი რამ: 1555 წ. ამასიაში თურქეთმა და ირანმა ზავი დადეს. ორმა მტაცებელმა საქართველოს უკითხავად და დაუპყრობლად საქართველო შუაზე გაიყო. აღმოსავლეთ საქართველო ერგო სპარსეთს, დასავლეთ საქართველო – თურქეთს. რაც შეეხება სამცხე-საათაბაგოს (მესხეთს), ამ დაყოფის დროს ის ყველაზე მეტად დაზიანდა. ზავის ძალით სამთავრო შუაზე იყოფოდა. მისი დასავლეთი ნაწილი – ტაო-კლარჯეთი, შავშე-

თი, ერუშეთი რჩებოდა თურქეთს, ხოლო აღმოსავლეთი ნაწილი – სამცხე, ჯავახეთი – ირანს. სამთავროს ცენტრი – ახალციხე ირანის ზონაში მოხვდა. ამდენად, ათაბაგს საშუალება მოეპოვა მთლიანი სამთავროს მართვისა. ამასიის ზავის შემდეგ თურქეთი ენერგიულად შეუდგა „მიკუთვნებული“ ტერიტორიების დაპყრობასა და ათვისებას. 50-იანი წლების ბოლოს თურქებმა სამხრეთ-დასავლეთ მესხეთის ტერიტორიაზე უკვე შექმნეს ე.წ. „გურჯისტანის ვილაიეთი“, რომლის „კანუნ-ნამე“ მეორედ განაახლეს 1573-74 წწ. როგორც ჩანს პირველ ხანებში თურქები „გურჯისტანის ვილაიეთში“ ქრისტიანობას ითმენდნენ და აქაურ საეპისკოპოსოებს არ აუქმებდნენ. ტოკლარჯეთის სასულიერო წრეების მთავარი ამოცანა ახლარჯულის სიმტკიცის დაცვა და ქართლის კათალიკოსის მორჩილება იყო, მაგრამ ეს დათმობები დიდხანს არ გაგრძელდებულა.

თურქეთი ამასიის ზავის თანახმა არ იყო. მას სამცხე-საათაბაგოს (მესხეთის) სრული დაპყრობა ქონდა გადაწყვეტილი. იგი აქედან ფიქრობდა გაჭრას ამიურკაეკასიასა და კასპიისპირეთში, საიდანაც თავისუფლად დაუკავშირდებოდა შუაზიგლ თვისტომებს.

1576 წ., როცა თურქეთის იმპერიის ტახტზე ავიდა სულთანი მურად III, შაჰ თამაზმა მას ამასიაში დადებული ხელშეკრულების განახლება და დამტკიცება მოსთხოვა. თურქეთი პასუხს აგვიანებდა. ამასობაში გარდაიცვალა ირანის მბრძანებელი შაჰ თამაზი, და ქვეყანაში ჩვეულებრივად ანარქია დაიწყო, რამაც ოსმალებს საშუალება მისცა ირანთან ახალ ომზე ეფიქრათ. სულთანის კარმა ირანთან ომი გადაწყვიტა. 1578 წ. სულთან მურად III-მ ომში მთავარსარდლად დანიშნა მისი გამზრდელი, წარმოშობით ბულგარელი სოკოლოეთა გვარიდან გამაჰმადიანებული მუსტაფა-ფაშა.

1578 წ. გაზაფხულზე მუსტაფა ლალა-ფაშა ამიურკაეკასიისაკენ დაიძრა 200.000 მეომრითა და 500 ქვემეხით. ივლისში ერზრუმ-ტრაპიზონის ხაზზე განლაგდა და შაჰის კარს მისწერა: „გადაწყვეტილი მაქვს ქრისტიანი ქართველების ქვეყნები დავიკაო და თუ თქვენ გადამიღობათ გზას,

მაშინ იძულებული გავხდები თქვენც შეგებრძოლოთ“. ასევე გაუგზავნა წერილები მან სა-ქართველოს სამეფო-სამთავროებს დამორჩილების შესახებ. ფაშას წერილი მიიღო მესხეთის მთავარმა მანუჩარ ქაიხოსროს ძემაც.

1578 წ. ივნისის ბოლოს მუსტაფა-ფაშამ არტაანის რაიონში გადმოლახა სამცხე-საათაბაგოს საზღვარი. მოზღვაებული მტრის შეკავება მცირერიცხოვანმა ჯარმა ვერ შეძლო. ამას ხელს ისიც უწყობდა, რომ მესხეთში ამ დროს შიდა ფეოდალური ომი იყო ატეხილი. აღსანიშნავია, რომ მეტად ცხარე და ტრაგიკული ბრძოლა გაიმართა 8 აგვისტოს ქაჯის ციხის მიდამოებში. როცა

ოპიზა

მტერმა ველის ციხე, თეთრი ციხე და მგელ-ციხე დაიკავა, უკანასკნელი იმედი ქაჯის ციხეზედა იყო. შეტევაზე გადმოსულმა ოსმალებმა ქაჯის ციხეც ალყაში მოაქციეს. ციხის მცველმა მესხმა მეომრებმა ერთმანეთს შეჰფიცეს, რომ მტერს არ დანებდებოდნენ. თურქები უკან არ იხევდნენ, ისინი დიდი ზარალის მიუხედავად ახალ-ახალ რაზმებს აბამდნენ ბრძოლაში. ქაჯის ციხის გმირ დამცველებმა ბოლო კაცამდე იბრძოდეს, ათჯერ მეტი მტერი მოსპეს. თვითონ კი უკლებლად ისე დაიხოცნენ, რომ არც ერთი კაცი თურქებს ცოცხალი არ დანებდა. მესხთა თავგანწირვის ეს საშინელი მაგალითი არაფერს კარგს არ მოასწავებდა დამპყრობლისათვის. ჩილდირის ველზე თურქებს გზა გადაუღობა სპარსეთის 30.000 ჯარმა თოქმაქხანის მეთაურობით. მესხეთის ერისთავი მანუჩარ ჯაყელი ელოდა რა საომარ მოქმედების განვითარებას, არ ჩქარობდა მუსტაფა ლალა-ფაშასთან მოლაპარაკების დაწყებას. მანუჩარ ჯაყელი ცდილობდა თურქებისაგან მიე-

ლო გარანტია მხარის პოლიტიკური სტრუქტურის და რელიგიის ხელშეუხებლობის შესახებ. ასევე ითხოვდა თურქეთის მიერ მიტაცებული სამხრეთ პროვინციების დაბრუნებას, რისთვისაც იგი ხარკის გადახდას კისრულობდა.

მუსტაფა ლალა-ფაშა დაპირდა კიდევ 50-იან წლებში მიტაცებულ „გურჯისტანის ვილაიეთის“ დაბრუნებას, ოღონდ არა მეხარკეობით, (თურქები ურთიერთობის ამ ფორმას განვიხილეთ ეტაპად თელიდნენ და მის მაგივრად ამ მხარის მოხელეობას ურჩევდნენ, რაც ფაქტიურად მესხეთის მთლიან ინკორპორაციას ნიშნავდა).

1578 წლის 9 აგვისტოს ჩილდირის ველზე სოფ. ძურძინასა და წინწალას შორის გამართულ ბრძოლაში თურქებმა დაამარცხეს სპარსელები. მეორე დღესვე 10 აგვისტოს მანუჩარ II 6.000 ცხენოსანთა თანხლებით ეახლა ლალა-ფაშას და მორჩილებაზე თანხმობა განუცხადა. ლალა-ფაშამ მას სადღესასწაულო მიღება მოუწყო. ამავე დროს თავისი წარმომადგენლები დააგზავნა მესხეთში იქ გამაგრებულ პუნქტებისა და ციხე-სიმაგრეების დასაკავებლად. გაატარეს რა აღნიშნული ღონისძიებები თურქებმა უარი თქვეს ადრე შეთანხმებულ პირობებზე – სამთავროს მთლიანობის აღდგენაზე, ე.ი. მიტაცებული ტერიტორიის დაბრუნებაზე და მეხარკეობის დაწესებაზე. მანუჩარს განუცხადეს, რომ მას უტოვებდნენ მხარის მმართველობის უფლებას მოხელეობით თურქული წესის მიხედვით (მხარის სანჯაყებად დაყოფით). მმართველობის ასეთი ფორმა სინამდვილეში წარმოადგენდა ქართული სოციალ-პოლიტიკური ფეოდალური წყობის გაუქმებას მთელს სამთავროში. თუმცა ამ ეტაპზე თურქები მოსახლეობის რელიგიას არ შეხებოდნენ, მაგრამ სანჯაყებად დაყოფის ფაქტი თვალისწინებდა მომავალში რელიგიის შეცვლასაც.

1579 წ. სულთანმა სტამბოლში მიიღო მანუჩარ II და მისი ძმა. მანუჩარი, რომელმაც მიიღო ისლამი, დაინიშნა ბეგლარ-ბეგად, ხოლო მისი ძმა ყვარყვარე, რომელმაც ისლამზე უარი თქვა, დაინიშნა სანჯაყის მმართველად. ანტი-ქართული რეფორმით უკმაყოფილო მანუჩარ II-მ სტამბოლიდან დაბრუნებისთანავე კავშირი დაამყარა ანტითურქულ

ძალებთან. პირველ რიგში იგი დაუახლოვდა ქართლის მეფეს – სიმონ I-ს. ამის საპასუხოდ თურქებმა 1582 წ. ერზრუმიდან გამოგზავნეს 20.000-იანი არმია თბილისის ციხეში ჩაყენებული თავისი გარნიზონის გადასარჩენად (თბილისი დაპყრობილი იყო თურქების მიერ 1578 წ. ომის დროს). ამის შესახებ მანუჩარმა საიდუმლოდ აცნობა სიმონ I-ს, რომელიც თურქებს დახვდა და გაანადგურა ისინი. თურქებმა გადაწყვიტეს მანუჩარის სიკვდილით დასჯა, მაგრამ იგი აღდგა თურქეთის წინააღმდეგ, უარყო მუსულმანობა, განდევნა თურქული გარნიზონები თავისი სამთავროს ციხესიმაგრეებიდან და დაქორწინდა სიმონ I-ის ქალიშვილზე – ელენეზე. მოწინააღმდეგე ძალები მეტად არათანაბარ მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ. თურქების ჯარის რიცხოვნობად დიდი უპირატესობის გამო მანუჩარმა გადაწყვიტა ისევ განეახლებინა ურთიერთობა თურქეთთან მეხარკეობის სახით. ამაზე თურქეთმა უარი განუცხადა და მანუჩარ II-ის დესპანები – აწყურის ეპისკოპოსი, თავადები ედიბერ და ელია შალიკაშვილები და ქოიარ ამილახერიშვილი დააპატიმრეს სტამბოლში. თურქებმა განაახლეს ინტენსიური სამხედრო მოქმედება მესხეთის წინააღმდეგ და 1587 წ. ახალციხე დაიპყრეს. 1590 წ. 12 წლიანი ომი თურქეთსა და ირანს შორის სამშვიდობო მოლაპარაკებით დამთავრდა. აღმოსავლეთ საქართველო და მესხეთი ირანმა ისევ სცნო თურქეთის გავლენის სფეროდ. ახლად დაკავებულ მესხეთში აღდგენილ იქნა ბეგლარ-ბეგობა, ხოლო აღმოსავლეთ საქართველოს, ქართლ-კახეთის დაპყრობა ვერ მოახერხეს და დასთანხმდნენ მოხარკეობაზე. მანუჩარი მაინც არ ემორჩილებოდა თურქეთს და განაგრძობდა მის წინააღმდეგ მოქმედებას. 1579 წ. მესხეთის ტერიტორიაზე შექმნილმა საბეგლარბეგომ ჩილდირის ველზე ბრძოლის ნიშნად მიიღო „ჩილდირის ვილაიეთის“ სახელწოდება. მას შეუერთდა სამხრეთ მესხეთში შექმნილი „გურჯისტანის ვილაიეთი“ - სამცხე-საათაბაგოს ყოფილი ტერიტორია და ამრიგად ისევ გარდაიქმნა იგი საფაშოდ; მის ცენტრად რჩებოდა ახალციხე.

1595 წ. თურქებმა ჩაატარეს ჩილდირის ვილაიეთის აღწერა, შეადგინეს საგადასახადო დაფთარი, ე.წ. „გურჯისტანის

ვილაიეთის დიდი დაუთარი“, რომლის ტექსტი თურქულ და ქართულ ენებზე კომენტარებით შეისწავლა და გამოსცა სამ ტომად ცნობილმა მეცნიერმა, აკადემიკოსმა სერგი ჯიქიამ. დაუთარის მიხედვით სამცხე-საათაბაგო დაყოფილი იყო რვა სანჯაყად: ახალციხის, ხერთვისის, ახალქალაქის და სხვა. სანჯაყი იყოფოდა ნაჰიებად. ამრიგად ახალციხის სანჯაყში შედიოდა შვიდი ნაჰიე: მზვარე, ჩრდილი, უღუ, ქვაბლიანი, აწყური, ასპინძა და ჭაჭარაქი. დაუთარში აღწერილია გადასახადის გადამხდელუნარიანი 1.600 სოფელი. სოფლების მიხედვით შედგენილია სახელობითი სიები. აღსანიშნავია, რომ 1595 წლის მონაცემებით მესხეთში გაუდაბურებული იყო 364 სოფელი.

1603 წელს ირანის შაჰმა აბას I-მა დაარღვია 1590 წ. თურქეთთან დადებული სამშვიდობო ზავი და ომი დაიწყო. 1607 წ. სპარსეთ-საქართველოს გაერთიანებულმა არმიამ ახალციხე დაიკავა. აღდგენილ იქნა სამცხე-საათაბაგოს სამთავრო. თუმცა 1619 წლამდე ეს მხარე ხელიდან ხელში გადადიოდა. ამჯერად თურქები ყოველგვარ დათმობაზე მიდიოდნენ, რათა აქ თავისი პოზიციები განემტკიცებინათ. 1619 წ. ირანმა უარი განაცხადა სამცხე-საათაბაგოზე, რომლის მაგიერადაც თურქებმა შორეული ბაღდადის ვილაიეთში მას დაუთმეს დარნეს და დერტენჯის სანჯაყები და, ამის გარდა, შეურიგდნენ ქრისტიან მანუჩარ III-ის ათაბაგობას. თუმცა მალე თურქებმა შეძლეს ამ საკითხის უმტკივნეულოდ გადაწყვეტა. ერთერთი ქართული ქრონიკის ცნობით 1625 წელს გარდაიცვალა მანუჩარ ათაბაგი, რომელიც თურქეთში მოწამლა საკუთარმა ბიძამ – ბექამ, თვითონ კი მაშინვე სტამბოლს გაემგზავრა, მიიღო მაჰმადიანობა და სამცხის ათაბაგი გახდა – საფარ-ფაშას სახელწოდებით. ამ სისხლიანმა ტრაგედიაში ხელი შეუწყო საათაბაგოში ხელისუფლების საბოლოო გაუქმებას.

XVII ს-ის მეორე ნახევრიდან დაიწყო მესხების გამაჰმადიანების ნელი შეუქცევადი პროცესი, რღვევის პროცესი ქართული ფეოდალური იერარქიული სტრუქტურის ან ქართული სოციალ-პოლიტიკური წყობისა, რაც მანამდე დაფუძნებული იყო მიწათმფლობელობაზე, გვარზე და მემკვიდრეობა-

ზე. მხარეში შემოღებული იქნა თურქული სოციალ-პოლიტიკური წყობა – ოსმალობა. ამ დროიდან არც მესხი ჯაყელები, არც სხვა მესხი ფეოდალები ოფიციალურად აღარ იხსენიებიან თავისი გვარებით, ისინი მხოლოდ შერქმეული მაჰმადიანური სახელებით, ტიტულებითა და თანამდებობებით არიან ცნობილნი. ამის შემდეგ ქართულმა გვარებმა დაკარგეს თავისი ფუნქცია.

აღსანიშნავია, რომ თურქეთის წრეებში საფარ-ფაშას უწოდებდნენ გურჯისტანის მმართველს და არა ჩილდირის ბეგლარბეგს. XVII ს-ის პირველ ნახევარში საფარ-ფაშას და იუსუფ-ფაშას ოჯახის წევრები წარმოდგენილნი არიან ქრისტიანებად, რომლებსაც ჰყავდათ თავისი მღვდელი. ახალციხის სხვა ცნობილ ფეოდალთა ოჯახებიც, რომლებსაც მაჰმადიანური რელიგია ჰქონდათ მიღებული, ჯერჯერობით ქრისტიანებად ითვლებოდნენ.

1625 წელს სამცხეში ჩამოვიდა გიორგი სააკაძე და თავის იქაურ ნათესაებთან ერთად გამაგრდა ანისის ციხეში. ესენი იყვნენ: დაუდბეგ გოგორიშვილი, ასპინძის მფლობელი თანუნა დიასამიძე, ფეოდალი როსტომ შალიკაშვილი, ელიზბარ და ბეჟან თავდგირიძეები და სხვა, რომლებიც ქრისტიანებად ითვლებოდნენ. როგორც ჩანს, მართალი იყო ანტიოქიის პატრიარქი მაკარი, რომელიც წერდა, რომ „ლალა-ფაშა მესხეთის მფლობელ ფეოდალებს უფლებას აძლევდა დარჩენილი იყვნენ ქრისტიანებად და მიწისა და თანამდებობის დაკავება ჩამომავლობით გაეგრძელებინათ“. ასეთი წესი ძალაში დარჩა როსტომ-ფაშას მოსვლამდე.

ცნობილმა თურქმა ისტორიკოსმა ევლია ჩელებიმ, რომელმაც იმოგზაურა ახალციხის საფაშოში და აღწერა მესხეთის ციხეები, დატოვა მნიშვნელოვანი ცნობები. იგი აღნიშნავდა, რომ „აწყური ბეგლარ-ბეგის მამულია და ახალციხის საზღვრებში მას მართავს ალა. აქ მშვენიერი ვენახები და ბაღებია. იგი ეკუთვნის შავშეთის ხალხს (ასე უწოდებს ავტორი ყველა მესხს). აქ ყველა მცხოვრები ლაპარაკობს ქართულად“. ევლია ჩელები შენიშნავს აგრეთვე, რომ შავშეთი ხალხის ქართული გამოირჩევა თავისი სრულყოფილებით

და სიწმინდით დანარჩენი ქართველების მეტყველებისაგან, რომ „იგი მაღალკეთილშობილურია, ძლიერი, გამბედავი და სასიამოვნო“. ასეთად თვლიდა იგი თვით გურჯისტანის მმართველს – საფარ-ფაშა ჯაყელს, დერვიშა-ფაშას, სეიფ-ფაშას და სხვათ. ე.ი. მისი სიტყვებით - „ჩამომავლობით ქართველებს“.

XVII ს.-ის ბოლოს ხშირი ბრძოლები იმართებოდა მესხეთის შემოერთებისათვის, მაგრამ წვრილ სუსტ ფეოდალურ სამთაუროებად დაყოფილ საქართველოს ძალები არ ყოფნიდა ამის განსახორციელებლად. მესხეთის გათავისუფლებისათვის ბრძოლის სათავეში იდგა ირანის ვასალი – ქართლი. საბრძოლო მოქმედება იყოფოდა ორ პერიოდად: პირველ პერიოდში ქართლი ცდილობდა მესხეთის დაბრუნებას ირანთან კავშირში, ხოლო მეორე პერიოდში – რუსეთთან კავშირში. პირველი პერიოდი შეიძლება დაიყოს ორ ეტაპად. I – XVI ს.-ის 70-იანი წლებიდან 1639 წლამდე, II – 1639 წლიდან XVIII ს.-ის 20-იან წლებამდე. პირველი ეტაპი ხასიათდებოდა მესხეთის შემოერთებისათვის ქართლის აქტიური პოლიტიკით.

ამ პერიოდში ირანი იბრძოდა 1555 წ. ამასიის ზავის პირობების აღდგენისათვის, რაც გულისხმობდა თურქეთისათვის მესხეთის დაბრუნებას. თურქეთი ამ დროისთვის ყოველგვარი ხერხით ცდილობდა შეენარჩუნებინა მშვიდობიანი დამოკიდებულება დაპყრობილ ფეოდალებთან და ამიტომ გაბატონებული კლასის პრივილეგიებს და ქრისტიანობას ხელუხლებლად ტოვებდა. XVII ს.-ის 30-იანი წლებიდან სიტუაცია შეიცვალა. ირანმა კომპენსაციის სახით მიიღო ტერიტორიები არაბეთში და ამის გამო შეწყვიტა დავა თურქეთთან მესხეთის გამო. ქართლში ქრისტიანი მეფის მაგივრად ტახტზე ავიდა გამაჰმადიანებული როსტომი. ამ გარემოებამ გაართულა ბრძოლა მესხეთის გათავისუფლებისათვის და გააიოლა თურქეთისათვის ბრძოლა მხარის შემდგომი მიტაცებისათვის.

XVI ს.-ის 50-იანი წლებიდან თურქების მიერ მესხეთის დაპყრობამ თანდათან დაასუსტა ის დიდი ლიტერატურულ-საგანმანათლებლო შემოქმედება, რომელიც წარმოებ-

და აქაურ მონასტრებში. ბევრი შევიწროებული მოღვაწე იძულებული იყო გაქცევით ეშველა თავისთვის და გადასულიყო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში. მესხეთის მატერიალური და სულიერი კულტურის მნიშვნელოვანი ძეგლები დამპყრობელთა ხელში აღმოჩნდა. ქართული უნიკალური ძეგლები დამპყრობელთა მიერ დაუხოგავედ ნადგურდებოდა. როგორც ცნობილია ასე განადგურდა X საუკუნის ძველი ქართული ლიტერატურის სწორუპოვარი ძეგლი გიორგი მერჩულეს „არიგოლ ხანძთელის ცხოვრება“, რომელსაც მსოფლიო ჰაგიოგრაფიულ ლიტერატურაში ტოლი არ ჰქონია. ჩვენამდე მოაღწია მხოლოდ ერთადერთმა ეგზემპლარმა, რომელიც შემთხვევით გადარჩა სინაის ნახევარკუნძულზე.

XVII ს.-ის 20-40-იან წლებში საფარ-ფაშა, მისი შვილი იუსუფ-ფაშა და მესხეთის სხვა ფეოდალები ქართულ ეკლესიაში ლოცულობდნენ და თავს ქართველებად თვლიდნენ. 60-იანი წლებისათვის კი სიტუაცია შეიცვალა და გამაჰმადიანება ყველასათვის აუცილებელი გახდა. ოჯახისა და მამულის გადარჩენის მიზნით ახალციხის ფაშამ და მასთან ერთად სხვა ადგილობრივმა ფეოდალებმა აღიარეს მაჰმადიანური სარწმუნოება. ვინც ამ წესს არ ემორჩილებოდა, მას სჯიდნენ თავის მოკვეთით. ასე მაგალითად, ახალციხის ფაშას ასლან ჯაყელის ოჯახის წევრები 1679 წ. კიდევ აღიარებდნენ ქრისტიანობას (მისმა დამ ელენემ – ათაბაგის ასულმა, აღუწერელი სიღამაზის მქონემ არ შეიცვალა სარწმუნოება). ამას არ შეურიგდნენ თურქები, ასლან ჯაყელი დაადანაშაულეს იმერეთის მეფე არჩილთან ურთიერთობაში და შეთქმულებაში. მას თავი მოკვეთეს. გათურქებას მესხეთი დაღუპვამდე მიყავდა. XVII ს.-ის ბოლოს მესხეთის ფეოდალური კლასი მთლიანად მოიცვა მაჰმადიანურ-სუნიტურმა რელიგიამ, მაგრამ გლეხობა ჯიუტად იცავდა თავის რწმენას. ფრანგი მოგზაური შარდენი, რომელიც საქართველოში მოგზაურობდა XVII ს.-ის 70-იან წლებში, გონიოდან გოდერძის გადასასვლელის გავლით, ქვაბლიანის და ფოცხოვის სოფლებში გზად მრავლად ხვდებოდა ქრისტიან მოსახლეობას. მისი დაკვირვებით დაბლობში უფრო ჭრელი მოსახლეობა, ხოლო

მთაში თითქმის ყველა ქრისტიანი სახლობდა. მათ შორის, დასძენს შარდენი, „მე ენახე ძალიან ლამაზი გარეგნობის ქალები“.

როგორც ჩანს, მესხი გლეხების გამაჰმადიანება დაიწყო XVII ს.-ის ბოლო მეოთხედში და გაგრძელდა XIX ს.-ის 20-იან წლებამდე. მესხეთის მხოლოდ უმნიშვნელო ნაწილი გადარჩა გამაჰმადიანებას. ასეთ პირობებში მზადდებოდა ქართლში და კახეთში მესხეთის გამაჰმადიანებისაგან გადარჩენის გეგმა. საჭირო გახდა ამ საქმეში საიმედო მოკავშირის გამოძებნა. ასეთად ჩანდა რუსეთი. პეტრე I არ იყო წინააღმდეგი ამიერკავკასიაში ძლიერი ქრისტიანული სახელმწიფოს არსებობისა. ვახტანგ VI-მა რუსეთის წარმომადგენლობას განუცხადა, რომ „ურიცხვი სიმაგრენი გზად კაპადოკიამდე და კახეთამდე ძალით არის დაპყრობილი. ჩვენი წინაპრების სურვილის წინააღმდეგ და ყოველგვარი უფლების გარეშე მოწყვეტილია იგი ჩვენგან“.

რუსეთმა საქართველოს რეალური დახმარება არ გაუწია. პირიქით, საქართველო დაუპირისპირა მტრულ ძალას – ირანის შაჰს. ვახტანგ VI იძულებული გახდა რუსეთში წასულიყო. 1723 წ. თურქებმა დაიპყრეს თბილისი. ვახტანგ VI-ის შვილი ბაქარი, რომელიც საქართველოს მმართველი გახდა, იძულებული გახდა მიეღო მაჰმადიანობა. თბილისში თურქებმა დააწესეს ბეგლარ-ბეგობა, რომელიც ეფუძნებოდა ქართლის დაყოფას სანჯაყებად, მოსახლეობის აღწერას და მეხარკეობის დაუთრის შედგენას. ამრიგად ყოველივე ეს ნიშნავდა სამეფოში ოსმალური მფლობელობის შემოღებას. ქართლი დადგა კატასტროფის წინაშე. მას მესხეთის ბედი ელოდა. ბაქარი ქართლში თურქული პოლიტიკის წინააღმდეგ იბრძოდა. მან ბეგლარ-ბეგობა უარყო და პარტიზანული ომი დაიწყო (ანალოგიურ სიტუაციას აღვივებდა მესხეთში 1582 წელს, როდესაც მანუჩარმა უარყო ისლამი და დაიწყო ბრძოლა დამპყრობლის წინააღმდეგ). თურქებმა მმართველობა გადასცეს ვახტანგის ძმას, ბაქარის ბიძას – გამაჰმადიანებულ იესეს. 1727 წ. იესეს სიკვდილის შემდეგ დასახული პოლიტიკის გასატარებლად, თურქებმა ქართლში გააუქმეს მეფობა

და ერთპიროვნულ მმართველად დანიშნეს ჯაყელების საგვარეულოდან ახალციხის ფაშა – რენევატი ისაყ-ფაშა. სულთანმა მას დაავალა კახეთის დაპყრობა, სამაგიეროდ მას სამთულიან ფაშობას დაჰპირდა. სამთულიანი ისაყ-ფაშა სულ მალე აღიჭურვა ვეზირის (მინისტრის) უფლებებით. 1731 წ. 20 ივნისს მის მიერ ქართულად დაწერილ წერილში იგი ასე აწერდა ხელს: „მე, მმართველი მთელი საქართველოსი, სამცხე-საათაბაგოსი, სრულიად იმერეთის, ქართლის, ლორეს, ყაზახის, შამშადილის და ვეზირი კახეთისა, ისაყ-ფაშა“. ქართლისათვის ეს იყო ყველაზე მძიმე პერიოდი, რომელიც 1735 წ. შეიცვალა არანაკლებ მძიმე – ირანის შაჰის, ნადირის ძალმომრეობის პოლიტიკით, რომელიც გაგრძელდა 1747 წლამდე.

XVIII ს.-ის 40-იანი წლების მეორე ნახევრიდან საქართველოს გათავისუფლებისათვის და ამიერკავკასიაში პირველობისათვის ბრძოლას წარმატებით ჩაუდგნენ სათავეში კახეთის მეფე თეიმურაზ II და მისი ვაჟიშვილი ერეკლე II. მრავალრიცხოვან მტერზე ზედიზედ გამარჯვებებმა მათ მთელ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიაში დიდი სახელი და ძალაუფლება მოუპოვეს. აღკვეთილ იქნა საქართველოს ძარცვა-გლეჯა ოსების მხრიდან. მიყვებოდნენ რა ვახტანგ VI-ის მიერ არჩეულ გზას, ქართველი მეფეები განაგრძობდნენ რუსეთთან კავშირის ძებნას. ამ მიზნით 1760 წ. თეიმურაზ მეფემ რუსეთში ყოფნის დროს საიმპერატორო სასახლეს წარუდგინა თავისი საინტერესო გეგმა. 1762 წელს მეფე თეიმურაზი რუსეთში გარდაიცვალა. გაერთიანებულ ქართლ-კახეთის მეფედ აღიარებული იქნა ერეკლე II. მან მეფობის პირველ დღიდანვე ჩაატარა ენერგიული ღონისძიებები სახელმწიფოს შიგნით წესრიგის დასამყარებლად. ერთდროულად ეწეოდა მუდმივ თავდაცვით ომებს. ამ დროისათვის გაერთიანდა დასავლეთი საქართველო, ხოლო მესხეთში ისევ მძიმე მდგომარეობა რჩებოდა. ამის გამო ერეკლე II-ის პოლიტიკის ცენტრალური პრობლემა სამცხე-საათაბაგოს ე.ი. ახალციხის საფაშოს დაბრუნება წარმოდგენდა. თურქები კი პირიქით, ისწრაფვოდნენ მხარის მთლიანი გამაჰმადიანებისა და საქართველოზე

დაღესტნელების ყაჩაღური თავდასხმების ორგანიზაციისაკენ, რადგან საქართველოსა და რუსეთის კავშირის საფუძვლად ისინი ქრისტიანულ ერთობლივ რელიგიას თვლიდნენ.

XVIII ს-ის 40-იან წლებში ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობილი „საქართველოს სამეფოს აღწერის“ მიხედვით მესხ-

საფარა

თა ყოფა, ენა, ღვთისმსახურება, ტანსაცმელი არ განსხვავდებოდა ქართლებსა და კახელებისაგან. მხოლოდ აქაური კილო, როგორც აღნიშნავდა ვახუშტი, გამოირჩეოდა ნელი ტაქტითა და სიტკბოთი. მისივე სიტყვებით: „მესხებს ძველებურად უყვართ ხელოვნება და მეცნიერება, მაგრამ პირობების უქონლობის გამო მოკლებულნი არიან მათ დაუფლებას“.

გამამაჰმადიანდა

ქართველების მხოლოდ მაღალი საზოგადოება, გლეხები კი ნაწილობრივ ქრისტიანებად რჩებოდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ კლარჯეთში, ე.ი. მესხეთის ყველაზე სამხრეთ პროვინციებში, გლეხები ასევე გაამაჰმადიანეს, მათ მშობლიურ ენად ისევ რჩებოდა ქართული. ოღონდ, როგორც შენიშნავს ვახუშტი ბატონიშვილი, დღესასწაულებსა და კრებებზე თავადაზნაურობა ლაპარაკობდა თურქულად, ხოლო სახლში – ქართულად. მათი ტანსაცმელი გავს თურქ მაღალჩინოსნებისას, ხოლო გლეხების ტანსაცმელი იგივეა, რაც მთელ საქართველოში. ამას მოწმობს გიულდენშტედტიც, რომლის დაკვირვებითაც მესხების საცხოვრისი, ტანსაცმელი, ზნეჩვეულება, წარმოების საშუალებები მთლიანად ქართულია!

1769 წ. ახალციხის საფაშოს მიწა-წყალზე იმოგზაურა რუსეთის მთავრობის „სტატსკი სოვეტნიკმა“ - თავად ამილახვარმა. წარდგენილ მოხსენებაში იგი წერდა: „ყველა ქალაქის მაცხოვრებელი, როგორც თვით ფაშაც, ლაპარაკობს ქართულ და თურქულ ენებზე თანაბრად“.

მესხების ძალისმიერი გამუსულმანება გრძელდებოდა. როგორც ცნობილია, XVIII ს-ის შუახანებში იქმნებოდა სასულიერო სასწავლებლები, სადაც სალაპარაკო ენა იყო თურქული და ბავშვებს აზეპირებინებდნენ არაბულ ლოცვებს. მოღები მათ ჩააგონებდნენ, რომ ქართული ენა ურწმუნოთა ენაა და ამ ენაზე ლაპარაკი ცოდვია აღაჰის წინაშე. დროთა განმავლობაში ამ პროპაგანდას თავისი შედეგი მოჰქონდა.

1768 წ. რუსეთ-თურქეთის ომის დროს პეტერბურგს გაახსენდა ამიერკავკასიის ქრისტიანული სამეფოებისა და საერისთავოების არსებობა და გადაწყვიტა გამოეყენებინა ისინი თურქული ძალების შესაჩერებლად. ერეკლე II-მ და სოლომონ II-მ გადაწყვიტეს მონაწილეობა მიეღოთ ამ ომში. ერეკლე II იმედოვნებდა ახალციხის საფაშოს გაწმენდას დამპყრობლებისაგან, აღმოსავლეთ კახეთის (ჭარი და ბელაქანი) გათავისუფლებას ოსებისაგან და მათი პრობლემების საბოლოოდ მოგვარებას. იგი არწმუნებდა ეკატერინე II-ეს, რომ თურქების მიერ დაპყრობილი მესხეთი წარმოადგენდა მთლიანი საქართველოს ნაწილს და მისი დედა ენა არის ქართული. დასავლეთ საქართველოს მეფე სოლომონ II აგრეთვე ცდილობდა იმერეთის სამეფოს მიმდებარე ტერიტორიების გათავისუფლებას თურქებისაგან. 1769 წ. რუსეთის არმია გენერალ ტოტლებენის მხედართმთავრობით შემოვიდა საქართველოში. 1770 წ. იგი ერეკლე II-თან სურამში სათათბიროდ ჩავიდა, სადაც ერეკლემ და ტოტლებენმა გადაწყვიტეს ახალციხეზე გალაშქრება. როგორც ჩანს, ტოტლებენი თავის მიზნად თვლიდა თურქებისთვის ჩაეგონებინა, რომ მას თავისი საჯარისო ნაწილები არ გაეგზავნა დასავლეთის ფრონტზე, რადგან გენერალს არ სურდა შეეცვალა ამ რეგიონის საზღვარზე არსებული პოზიცია. ამის გამო ერეკლე II-მ გადაწყვიტა მესხეთის გათავისუფლება საკუთარი ძალებით. 1770 წ. 15 აპრილს ქართულ-რუსული ჯარი ავიდა სადგერში და იქიდან გაემართა აწყურის მიმართულებით. ტოტლებენმა აწყურში მხოლოდ 600 ჯარისკაცი და რვა მცირე კალიბრიანი ზარბაზანი შეიყვანა. ერეკლე II-ს 7.000 მეომარი ჰყავდა. მესხეთში შესვლისთანავე მასთან გამოცხადნენ ადგილობრივი მეომრე-

ბი, რომლებიც თხოვნდნენ ჯარში ჩარიცხვას. 17 აპრილს აღებულ იქნა აწყურის ციხე. ტოტლებენმა გადაწყვიტა გაეგრძელებინა რეიდი მიმდებარე სოფლებში და მოსახლეობისგან წამოეღო საგზალი ჯარისათვის.

ერეკლე II-ის ტაქტიკური ჩანაფიქრი ამ დროს მდგომარეობდა მესხეთის გათავისუფლების ინიციატივის სწრაფ გამოყენებაში. 18 აპრილს ახალციხის ფაშამ ნომანმა გაგზავნა მაშველი ძალა 2.000 კაცი. ტოტლებენმა კი ამ დროს ყოველგვარი განმარტების გარეშე მოხსნა თავისი ალყა და ჯარი ქართლში გადაიყვანა. ერეკლე II იძულებული გახდა გაყოლოდა ტოტლებენს და აერჩია გზა ქართლში დასაბრუნებლად (ჯავახეთსა და თრიალეთზე). ერეკლე II ფრთხილობდა, რათა ტოტლებენს მისი არყოფნით არ ესარგებლა და თბილისი არ დაეპყრო. 8.000-იანი ჯარით და დაქირავებული ოსების შემადგენლობით ერეკლე II-მ მიადწია ასპინძამდე. აქ მას გზა გადაუღობა 1.500 კაცისაგან შემდგარმა მაშველმა ჯარმა, რომელიც მიიჩქაროდა მთავარ თურქულ ძალებთან შესაერთებლად. ქართველებმა მათ მოელი ძალით შეუტყეს და გაანადგურეს, ხოლო შემდეგ დაამარცხეს 4.000 კაციანი თურქოსების ნაწილი. ერეკლე II-ს გამარჯვებამ ფართო რეზონანსი გამოიწვია ევროპაში. ეს გამარჯვება მხოლოდ ეპიზოდი იყო რუსეთ-თურქეთის ომში. თუ არ ჩავთვლით ოსებს, რომლებიც ახალციხის ჯარის ნახევარს შეადგენდა, ფაქტიურად ეს იყო ომი ქართლისა და კახეთის ქრისტიან ქართველებსა და მესხ ქართველ-მუსულმანთა შორის, ე.ი. ომი ქართველებსა და ქართველებს შორის. ასპინძის ომში დამარცხების გამო სტამბოლმა ნომან-ფაშას ადგილზე ისევ ჯაყვლების გვარის წარმომადგენელი – სულეიმან-ფაშა დანიშნა.

ერეკლე II-ს გამარჯვებამ ასპინძის ომში თურქეთი სერიოზულად დააფიქრა. საპასუხოდ მან აღმოსავლეთ საქართველოში დაღესტნელების შემოსევების ორგანიზაცია კიდევ უფრო გააძლიერა. ამ საქმის მოგვარება მან ახალციხის ფაშას დააკისრა. მიუხედავად ამისა ერეკლე II-მ 1770 წ.-ის შემდეგაც გააგრძელა ფიქრი მესხეთის გათავისუფლებაზე.

აღსანიშნავია, რომ მესხეთის ფეოდალთა ნაწილი, რომელმაც შეიცვალა რელიგია, ავადმყოფურად განიცდიდა სამშობლოს დაკარგვას და ერეკლე II-ს პირდებოდა ყოველნაირ დახმარებას მესხეთის გათავისუფლების საქმეში. 1771 წ., როდესაც ერეკლე თავის ჯართან ერთად დაბანაკებული იყო თრიალეთში (ეხლანდელი წალკა), მას ეახლა მესხი ფეოდალების ჯგუფი ხერთვისელი იბრაგიმ-ბეგის მეთაურობით, რომელმაც მისცა ფიცი, რომ მთელ სანჯაყს თავისი მოსახლეობით მას გადასცემდა. მოლაპარაკების შემდეგ ერეკლე დაიძრა ხერთვისისაკენ, 25 ოქტომბერს ციხეში თავისი გარნიზონი დააყენა, ხოლო ხერთვისის სანჯაყი, სადაც მოსახლეობა ჯერ კიდევ ქრისტიანებად რჩებოდა, შეუერთა ქართლ-კახეთის სამეფოს. მეფე იმედოვნებდა, რომ რუსეთ-თურქეთის ომის დამთავრების და ზავის დადების დროს გათვალისწინებული იქნებოდა შექმნილი მდგომარეობის ფაქტობრივი მხარე და შემოერთებული ნაწილი მას დარჩებოდა. სამწუხაროდ მოხდა პირიქით, რუსეთის წარმომადგენლის – ლეოვის მოთხოვნით ერეკლე II-ს მოუხდა ხერთვისისა და მისი სანჯაყის დატოვება. საქართველოს სამეფო კარმა ამჯერად გადაუდებლად ჩათვალა, გაერკვია თავისი დამოკიდებულება რუსეთთან; ამ მიზნით ხერთვისის ექსპედიციის შემდეგ პეტერბურგში გაიგზავნა ელჩობა, რომლის შემადგენლობაში შედიოდა კათალიკოსი – ანტონ I (სრულიად საქართველოს პატრიარქი), უფლისწული ლეონი და ხერთვისის ბეგი იბრაგიმ ვანნაძე. წარგზავნილები არწმუნებდნენ რუსეთის კარს, რომ თუ რუსეთი დაეხმარებოდა მათ მიწების გათავისუფლების საქმეში, მაშინ საქართველო რამოდენიმე წლის განმავლობაში შეძლებდა მისი ეკონომიკური დანახარჯების შევსებას, რომ ამას გარდა რუსეთი ბევრს მოიგებდა ამიერკავკასიისთან ურთიერთობით. წარმომადგენლები დაბეჯითებით მოითხოვდნენ რუსებისგან ახალციხის მხარის რაც შეიძლება სწრაფად გათავისუფლებას, რადგან ამ ქართულ მიწა-წყალზე თურქები ქრისტიანულ მოსახლეობას ძალისმიერად ამუსულმანებდნენ. დაგვიანების შემთხვევაში კი მდგომარეობის გამოსწორება შეუძლებელი გახდებოდა.

ხერთვისის სანჯაყის მმართველი იბრაგიმ-ბეგი მხარს უჭერდა რა ერთიანი საქართველოსთვის ბრძოლის პოლიტიკას, გამოდიოდა არა მხოლოდ ახალციხის ფაშის წინააღმდეგ, არამედ მთელი თურქეთის წინააღმდეგ. წარგზავნილები მისია მნიშვნელოვანი იყო იმით, რომ მასში მონაწილეობდა იმ მხარის წარმომადგენელი, რომელიც საქართველოს უნდა დაებრუნებინა, სახელდობრ, ხერთვისელი ბეგი იბრაგიმ ვაჩნაძე.

რადგან ქუჩუკ-კაინარჯის ზავმა 1774 წ. ქართულ-თურქული პოზიციები უცვლელად დატოვა, საქართველოს ისღა რჩებოდა, დამოუკიდებლად ეზრუნა თავისი პრობლემების მოსაგვარებლად. ამიტომ იმავე წელს ქართლ-კახეთის სამეფომ ისევ დაამყარა ურთიერთობა ახალციხის საფაშოსთან. ეს დროებითი ურთიერთობანი საქმეს ვერ შეეწყო. სამცხე-საათაბაგოს მოსახლეობაში სულ უფრო და უფრო ღრმავდებოდა მუსულმანური რელიგია.

80-იანი წლების დასაწყისში რუსეთი ისევ დაინტერესდა საქართველოთი. 1782 წ. ერეკლე II-მ მიმართა რუსეთს თხოვნით, რათა იგი 4000-იანი ჯარით დახმარებოდა ახალციხიდან თურქების განდევნაში. 1782 წ. რუსი დიპლომატების ზეგავლენით ერეკლე II-მ პეტერბურგში ოფიციალურად გაგზავნა „თხოვნის პუნქტები“, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ რუსეთ-თურქეთის ომის შემთხვევაში, საქართველოს ტერიტორია, როგორცაა ახალციხის საფაშო, დაუბრუნდეს საქართველოს.

1783 წ. გეორგიევსკის ციხეში ხელმოწერილი იქნა ტრაქტატი საქართველოზე რუსეთის მფარველობის შესახებ. ამ ტრაქტატის მეხუთე პუნქტში ნათქვამი იყო, რომ პირველ შესაძლებლობისთანავე რუსეთი დაუბრუნებს საქართველოს თურქების მიერ მიტაცებულ მიწებს.

სულეიმან-ფაშამ, რომელსაც სურდა პორტასაგან დამოუკიდებელი ყოფილიყო და ამასთანავე არ სურდა ერეკლე II-ს დაქვემდებარებოდა, აგრეთვე ფრთხილობდა რა, რომ ახალციხის საქართველოსთან შეერთების შემთხვევაში მის საგვარეულოს არ დაკარგვოდა ამ მხარის მემკვიდრეობითი

მართვის უფლება, მოიხყიდა დაღესტნელი ოსები და დაავალა მათ საქართველოზე დარბევითი შემოსევების განხორციელება. ერეკლე ხედავდა, რომ რუსეთის დაპირებებით არაფერი გამოდიოდა და 1786 წ. 15 სექტემბერს მან სამშვიდობო ხელშეკრულება დადო ახალციხის საფაშოსთან. ამ შეთანხმებას სულეიმან-ფაშა თავის გამარჯვებად თვლიდა, რადგან ქართლ-კახეთის მეფე თვითონ ცნობდა მას საფაშოს კანონიერ მფლობელად. პოზიციები ისე შეიცვალა, რომ სულეიმან-ჯაყელი ერეკლეს სთხოვდა შეამდგომლობას რუსეთთან, რათა მომავალ ომში, რუსეთის გამარჯვების შემთხვევაში ახალციხის მხარე შესულიყო მის შემადგენლობაში. 1791 წ. სულეიმან-ფაშა გარდაიცვალა. საფაშოში არეულობა დაიწყო. ტახტისთვის ბრძოლა დაიწყო ორმა რეალურმა პრეტენდენტმა. ორივე ჯაყელების საგვარეულოდან იყვნენ: სულეიმან-ფაშას შვილი შერიფი და ხასან-ფაშას შვილი ისაყ II. ხანგრძლივი ყოყმანის შემდეგ სტამბოლმა ფაშად აღიარა ისაყ II. არტანუჯის მცირე ფაშა შერიფი ისაყს არ დაემორჩილა, მაშინ მის წინააღმდეგ გაგზავნილ იქნა ფოცხოვის ბეგი ამილახვართა საგვარეულოდან, რომელმაც 1791 წ. აიღო არტანუჯი. 1792 წ. შერიფმა ისევ დაიბრუნა არტანუჯი და ახალციხეზე გაემართა. ისაყ-ფაშამ დახმარებისათვის მიმართა ერეკლე II-ს. მან შეცვალა თავისი მთავარსარდალი, მის მაგივრად დანიშნა სარიკეხა (გვარად კაკაჩაშვილი), მაგრამ შერიფ-ფაშასთან ბრძოლაში იგი დამარცხდა. შერიფი გაემართა ახალციხისაკენ და მივიდა სოფელ სხვილამდე. 1792 წ. დამარცხებულმა ისაყ-ფაშამ დატოვა ახალციხე. შერიფ ჯაყელი შევიდა ქალაქში და სულ მალე დამტკიცებულ იქნა ფაშად. თუმცა მან ვერ შეძლო საშინაო და საგარეო საქმეების მოგვარება. მას არ დაემორჩილა აჭარისა და ლივანის მოსახლეობა. 1796 წ. შერიფი შეცვალეს და გადაიყვანეს შორეულ ალანის ფაშად. ახალციხის ფაშად დაინიშნა იუსუფ-ფაშა ჯაყელების საგვარეულოდან. სულ მალე ისიც შეცვლილ იქნა თავისი ბიძაშვილით შერიფ-საბუდ-მეხმედ ფაშათი, რომელიც ახალციხეში შემოვიდა 1797 წელს. მას მხარს უჭერდნენ აჭარის ბეგი სელიმ-ალა ხიმშიაშვილი და

აწყურის ბეგი სელიმ-აღა ყიფიანი. საბუდ-ფაშა იყო შედარებით გაწონასწორებული პოლიტიკოსი, თუმცა მისი ბრძანებით მოკლულ იქნენ შერიფ-ფაშას ბევრი მომხრეები. მან შეძლო ქართველ მეფეებთან და ფეოდალებთან უკეთესი ურთიერთობის დამყარება. მან გაათავისუფლა გამოსასყიდის გარეშე ქართლ-კახეთის მოსახლეობის წარმომადგენელი ქართველი ტყვეები (ქალები, მოზარდები და ბავშვები). ერეკლე II-თან კეთილმეზობლური განწყობილების მხარდასაჭერად საბუდ ფაშამ ორჯერ გაგზავნა თბილისში თავისი სამხედრო მეთაური სელიმ-აღა ყიფიანი (აწყურელი), რომელიც იქ საიდუმლო მოლაპარაკებას აწარმოებდა. სწორედ ამ დროს მესხეთის გათავისუფლებისათვის დაუღალავი ბრძოლებით გადაქანცული ერეკლე II გარდაიცვალა.

საბუდ-ფაშამ სტამბოლიდან მიიღო ბათუმის ფაშისა და ერზრუმის სერასკირის თანამდებობა. მაგრამ არ თვლემდა შერიფ-ფაშაც. იგი აწარმოებდა ბრძოლას სტამბოლში საბუდ-ფაშას წინააღმდეგ. გაიგო რა საბუდმა, რომ სტამბოლი აპირებდა ახალციხის ფაშად შერიფის გამოგზავნას, მან ზომები მიიღო და შეეცადა საქართველოს სამეფოს საშუალებით რუსეთს დაკავშირებოდა. 1800 წ. იანვარში ახალციხეში ჩამოვიდა რუსული ელჩობა, რომლის მიზანი იყო ყოველგვარი ვალდებულების გარეშე საბუდ-ფაშა გადმოვირებინა თავის მხარეზე. 1800 წ. ზაფხულს შერიფ-ფაშა შემოვიდა ახალციხეში, საბუდ-ფაშა იძულებული იყო გაქცეულიყო, მაგრამ შემოდგომას მან მაინც შეძლო შერიფის განდევნა. 1801 წლის იანვარში შერიფმა ისევ შეძლო ახალციხის დაბრუნება. ასე გრძელდებოდა 1802 წლამდე. საბუდ-ფაშა თავის სამხედრო მეთაურთან და დიპლომატთან სელიმ-აღა ყიფიანთან ერთად გაიხიზნა იმერეთში. შერიფმა დაქირავებული მკვლელის საშუალებით შეძლო საბუდის მოკვლა, რომელიც კვარის ციხეში იმყოფებოდა.

ფეოდალთა ხშირმა ბრძოლებმა ჯაყელების საგვარეულო იმდენად პარალიზებულადაა, რომ მათ რეაგირებაც ვერ შეძლეს ისეთ მნიშვნელოვან მოვლენაზე, როგორც ქართლ-კახეთის გაუქმება და მისი რუსეთთან შეერთება იყო. შექმნი-

ლი მდგომარეობა თითქოს ითვალისწინებდა, რომ ამიერიდან თურქების განდევნის და მათ მიერ დაპყრობილი მესხეთის ნაციონალური პრობლემა მოიხსნებოდა და იგი იქცეოდა რუსეთის საგარეო პოლიტიკურ პრობლემად.

მესხეთის ამ პერიოდის თვალსაჩინო პოლიტიკურ მოღვაწედ ითვლებოდა სელიმ-აღა ყიფიანი, რომელიც აჭარის ბეგ - სელიმ ხიმშიაშვილთან ერთად იბრძოდა შერიფ-ფაშას წინააღმდეგ. ისინი შეერთდნენ შურის საძიებლად საბუდის მკვლელობის გამო და მმართველობის ხელში ჩასაგდებად. სტამბოლში შერიფ-ფაშას წინააღმდეგ აღძრული საჩივრების გამო სულთანმა გადაწყვიტა მისგან თავის დაღწევა და ყარსის ფაშას მისი მოკვლა დაავალა. ამ უკანასკნელმა ეს დავალება ვერ შეასრულა. 1802 წ. სელიმ ხიმშიაშვილი და სელიმ ყიფიანი შეუთანხმდნენ მეზობელ საფაშოებს და 2.500 მეომრით თავს დაესხნენ ახალციხეს. მოსახლეობამ მათ მხარი დაუჭირა და 17 ოქტომბერს ქალაქი აღებული იქნა. გამარჯვებულებს ეახლნენ ახალციხის სანჯაყების ბეგები, ასევე სელიმ ყიფიანის ვაჟი - ახმედი, რომელიც მანამდე ოლთისის ციხეს აფარებდა თავს. გაქცეულმა შერიფ-ფაშამ მონინდომა ოლთისის ციხეში გამაგრება, მაგრამ 1803 წ. მასზე იერიში მიიტანეს. ამრიგად ხიმშიაშვილი გახდა ახალციხის სამთულიანი ფაშა.

შერიფ-ფაშა არ ისვენებდა, მან კავშირი დაამყარა საქართველოდან ირანში გაქცეულ ალექსანდრე ბატონიშვილთან (ერეკლე II-ის ვაჟიშვილთან), ამიტომ იგი არასასურველი გახდა რუსეთისთვისაც. სელიმ-აღა ყიფიანი, როგორც აღრე ერეკლე II-თან, ეხლაც მომხრე იყო ქართლის მფლობელებთან ურთიერთკავშირისა. მას ახლო კავშირი ჰქონდა ქართლში თავის ნათესაებთან და მეგობრებთან. სელიმ-აღა ყიფიანი 1797 წელს ახალციხიდან თბილისში იოსებ მიშკარბაშს წერდა: „შენმა გულმა იცის, რომ მე ერეკლეს ერთგული ვარ და მისთვის თავს დავდებ. თქვენ ყველა გაიგებთ რასაც ვიქმ“. თუმცა სელიმი მუსულმანი იყო, მაგრამ როგორც ჩანს, ქრისტიანობას მთლიანად არ ჩამოსცილებია, მძიმე წუთებში იგი წმინდა მარიამ ღვთისმშობელზე ღოცულობ-

და. როგორც საბუთებიდან ირკვევა, იგი ორ სახელს ატარებდა. თავის ახლობლების წრეში მას მამისთვალს უწოდებდნენ, ხოლო ოფიციალურ წრეებში იგი სელიმად იწერებოდა. მისი მუხლზე მარიამ მაჭავარიანი ქრისტიანი იყო. ქართული ორიენტაციის იყო მისი ვაჟიშვილიც, რომელზეც პაციციანოვი წერდა: „იგი ჭეშმარიტად ჩვენთვის თავგანწირული და ყველა ქრისტიანის ერთგული იყო“-ო.

მალე ორ სელიმს შორის გამწვავდა ურთიერთობა. საქმე იმაში იყო, რომ ხალხში სელიმ ყიფიანის მაღალი ავტორიტეტი მოსვენებას უკარგავდა სელიმ ხიმშიაშვილს და მას თავის შესაძლო მეტოქედ თვლიდა ფაშას თანამდებობაზე. ამ ეჭვიანობის საფუძველზე ხიმშიაშვილის განკარგულებით 1805 წლის 17 თებერვალს სელიმ ყიფიანი მოკლულ იქნა. ამ მკვლელობამ ხიმშიაშვილს ბევრი მტერი შესძინა. მის წინააღმდეგ დაიწყო ღია ბრძოლა სული-ბეგ ლივანელმა, რომელმაც ამის შესახებ მითითება მიიღო შერიფ-ფაშასგან, იგი ამ დროს ტრაპეზუნდის სერასკირის თანამდებობას ფლობდა. სელიმ ხიმშიაშვილს ეს მზაკერული მკვლელობა თავის საკუთარმა შვილმაც არ აპატიო. მდგომარეობა გამწვავდა. შერიფ-ფაშამ თავის ნებით მიატოვა ტრაპეზუნდის სერასკირის პოსტი, ეახლა თავის ბიძაშვილს – სული-ბეგ ლივანელს და დაიწყო ბრძოლა ახალციხის ფაშის თანამდებობისათვის. სული-ბეგის დახმარებით 1809 წელს მან დაიკავა ახალციხე. ხიმშიაშვილი გაიქცა აჭარაში, მაგრამ 1812 წ. მან ისევ ხელთ ჩაიგდო ახალციხე. შერიფ-ფაშა განაგრძობდა ბრძოლას. კონფლიქტი დამთავრდა 1815 წ., როდესაც სულთანის ბრძანებით ხიზატის ციხეში სელიმ ხიმშიაშვილს თავი მოკვეთეს და ახალციხის ფაშად ისტორიაში პირველად დანიშნული იქნა არაქართველი მემედ-რაშიდ-ბეგი. მესხეთის მოსახლეობაში უკმაყოფილება გაიზარდა. ახალმა ფაშამ დაიწყო ადგილობრივი მუსულმანების ჩამოცილება თანამდებობებიდან. მდგომარეობა თანდათან უფრო იძაბებოდა და ბოლოს და ბოლოს 1816 წლის გაზაფხულზე მესხეთში იფეთქა აჯანყებამ, რომელმაც მოსახლეობის ფართო ფენები მოიცვა. აჯანყების საბაბი გახდა სოფლებიდან მოსული ქართველი მუსულმანთა საჩივარი. ისინი ფაშას შესწიოდნენ სოფლებში ჩასახლებული ჯარის უწყსობას და მისგან ითხოვდნენ დაცვას. ფაშამ არ მიაქცია ყურადღება ატირებული ქალების ჩივილს; რადგან ქალები უკან არ იხევდნენ, გაბოროტებულმა ფაშამ მათი გაგდება ბრძანა. დაბრუნებულ ქალებს გზაში შეხვდათ ქართველი სულეიმან-ალა, რომელიც მუშაობდა ციხე-სიმაგრეში. მას თან ოცდაათი ცხენოსანი ახლდა. ქალებმა მას მოუთხრეს მომხდარი ამბავის შესახებ, ისიც რომ სოფლებში დაბანაკებული ჯარისკაცები არბევენ და ძარცვავენ მოსახლეობას. „დღეს ჩვენ ვართ ასეთ მდგომარეობაში და ხვალ ამ დღეში თქვენი ცოლები აღმოჩნდებიან“-ო უთხრეს მას. გაიგონა რა ეს სიტყვები, სულეიმან-ალა თავის ცხენოსნებთან ერთად შეუვარდა ფაშას, სტაცა მას ხელი და უყვირა: „წამოდი, შენ სასამართლოს წინ უნდა წარსდგე“-ო. რაშიდ-ბეგმა ბრძანა მისი დაპატიმრება, სულეიმან-ალამ იშიშვლა ხმალი და დაჭრა ფაშას სასახლის მცველები, ნაწილი იქვე დახოცა, ფაშა დააპატიმრეს. აჯანყებამ მთელი საფაშო მოიცვა. ყველა სანჯაყში გაურცვლდა ხმა მომხდარის შესახებ. 16 მაისს ახალციხეში ჩამოვიდა ხერთვისის სანჯაყ-ბეგი აგზი-აჩუხი (იგივე მემედ-ბეგ ვანნაძე) და სხვებთან ერთად სათავეში ჩაუდგა აჯანყებას. 21 მაისს აჯანყებულები ქვაბლიანის სოფლებში შევიდნენ. იქვე დაბანაკებული 400 კაციანი თურქთა რაზმი განაიარაღეს და მათი მეთაური ვინმე ტოპალ სულია ახალციხეში წამოიყვანეს. აქედან გაუგზავნეს წერილი აჭარლებს, რომელთა მიწა-წყალზე სელიმ ხიმშიაშვილის დასჯის შემდეგ ვინმე მახმუდ ტურანი თავნებობდა თავის დამსჯელ რაზმთან ერთად. ახალციხიდან წერდნენ: „მახმუდ ტურანმა ამოაგდო აჭარა და თუ თქვენ მას გაუშვებთ დაუსჯელად, ჩვენ იგივეს გვიქმს. ჩვენ, ახალციხელები, ავჯანყდით და მათს წინააღმდეგ გამოვგზავნეთ ჯარი, შეეცადეთ მას ზურგიდან დაარტყათ. თვითონ ცოცხლად აიყვანეთ“-ო. ამ წერილმა მთელი აჭარა ფეხზე დააყენა. მახმად ტურანი, რომელსაც 8.000-იანი ჯარი ჰყავდა, ორ ცეცხლშუა აღმოჩნდა. მძიმე ბრძოლაში თურქი მეთაური დამარცხდა და ტყვედ ჩავარდა, ხოლო მისი კორპუსი მთლიანად განადგურდა.

გაიგო რა მომხდარის შესახებ არზრუმის სერასკირმა ბაბა-ფაშამ, მაშინვე გამოგზავნა თავისი უფროსობა და შემარიგებელი ტონით მოითხოვა გადაეცათ მისთვის ტყვედ აყვანილი რაშიდ-ბეგი და მახმუდ ტურანი, თითქოს მათი განსჯის მიზნით. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ომით დაიმუქრა. მისი მოთხოვნა უპასუხოდ დატოვეს. აჯანყებულები ავიდნენ ახალქალაქში და იქ თავისი ძალაუფლება დაამყარეს. ამ დროს ბაბა-ფაშა თავის ჯართან ერთად სოფ. ცურცქაბს მიუახლოვდა და შეჭრას აპირებდა. აგზი-აჩუხ მემედ-ბეგი ეწინააღმდეგეთ შენაერთით მიუახლოვდა სოფ. დიგორს და იქ გაჩერდა. 1816 წ. 13 აგვისტოს მოხდა ბრძოლა, სადაც აჯანყებულები დამარცხდნენ და უკან დაიხიეს. ბაბა-ფაშა იქვე დაბანაკდა და 26 აგვისტოს აიღო ახალციხე. ამით მესხეთის აჯანყება დამთავრდა.

1816 წლის აჯანყება იყო სტიქიური – სახალხო განმათავისუფლებელი. მან მოიცვა მოსახლეობის ყველა ფენები. ეს იყო ქართველ-მუსულმანთა ბრძოლა თვითმყოფადობის, ნაციონალური კულტურის, საუკუნოვანი ტრადიციების შენარჩუნებისათვის. მასში მონაწილეობდნენ სამცხე, ჯავახეთი, არტაანი, აჭარა, შავშეთი. იმ დროს ყველა რეგიონში კარგად იყო შენარჩუნებული ქართული ენა და უძველესი ქართული ზნე-ჩვეულებანი. დამპყრობლებისგან გათავისუფლებისათვის აჯანყების ცენტრს წარმოადგენდა ახალციხე. 4 ოქტომბერს აჯანყებამ მიაღწია გადამწყვეტ მომენტს, მაგრამ იგი არ იყო მიყვანილი ბოლომდე. საქართველოს მთავარმართებელი პ. ციციანოვი (ციციშვილი) ცდილობდა ახალციხის საკითხის რეგულირებას მოლაპარაკების გზით. ამ მიზნით იგი ურთიერთობდა სელიმ ხიმშიაშვილთან და შერიფ ფაშასთან, მაგრამ ეს მცდელობა წარმატებით არ დამთავრებულა. 1801-1812 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომის დროს ახალციხის საფაშოს შემერთება ისევ იდგა საქართველოს დღის წესრიგში. კავკასიის ფრონტის მთავარსარდლად თურქეთის მხრიდან დანიშნული იქნა ერზრუმის სერასკირი იუსუფ ზია-ფაშა, ხოლო რუსეთის მხრიდან გუდოვიჩი.

მოსალოდნელი იყო, რომ თავისი გეგმების განხორ-

ციელებისას გუდოვიჩი გამოიყენებდა მესხ-ქრისტიანების და მესხ-მუსულმანების ნაციონალურ მდგომარეობას და შეეცდებოდა მათ დაიმედებას, თუმცა მან ეს არ შეასრულა არც ერთის და არც მეორის მიმართ. გუდოვიჩის სიტყვა, რომლითაც მან 1807 წ. 3 მაისს ბრძოლის წინ მიმართა ახალციხის მოსახლეობას, იწყებოდა მუქარით და თავდებოდა მუქარით; „მე – წერდა იგი – შევდივარ ახალციხის მხარეში ომისათვის, როგორც მტრის მიწაწყალზე“. აქვე გენერალი პირდებოდა სიცოცხლის და საკუთრების შენარჩუნებას მათ, ვინც ჩაბარდებოდა ბრძოლის გარეშე. მაგრამ ეს საქმეს მაინც არ ცვლიდა. 3 მაისს თაფარავენის ტბასთან მან გადაჭრა საზღვარი, 6 მაისს მისი კორპუსი დაბანაკდა ახალქალაქიდან ორ კილომეტრზე. ახალქალაქის კომუნდანტს გუდოვიჩმა უღაპარაკო კაპიტულაცია მოსთხოვა. კომუნდანტმა ხიმშიაშვილმა – სელიმის ძმისშვილმა, რომელსაც გარნიზონი ემორჩილებოდა 1500 კაცით, ულტიმატუმი უარყო. გუდოვიჩმა ბრძანა ციხის შტურმი, თუმცა ამისთვის არ იყო მზად. ამ დროს გარნიზონს დასახმარებლად მოუსწრო თვითონ სელიმ ხიმშიაშვილმა და ხუთსაათიან ბრძოლაში ახალციხელებმა უმნიშვნელო დანაკარგით 1000-მდე ჯარისკაცი და ოფიცერი გაანადგურეს. ამრიგად, 1807 წლის ბრძოლები ახალციხეზე მარცხით დამთავრდა. მეორე მცდელობა ახალციხის მხარის შემოერთებისა განხორციელდა 1810წ.-ის მეორე ნახევარში რუსი მხედართმთავრის – გრაფ ტორმასოვის მიერ, რომელიც თვლიდა, რომ მიზნის მისაღწევად საკმარისი იყო მცირე შეტევა. 1810წ. 25 ოქტომბერს ბრძოლის წინ მან მოსახლეობას პროკლამაციებით მიმართა, რომელშიც ნათქვამი იყო, რომ იგი მოდის არა მხარის გასანადგურე-

ხანძთა

ბლად, არამედ მხოლოდ წესრიგის დასამყარებლად. გადავიდა რა საფაშოს საზღვარზე, იგი 14 ნოემბერს დაბანაკდა ახალციხესთან სოფ. ვალეში. მალე მას შემოუერთდა ჯავახეთის გზით გადმოსული ქართული მილიციის მოხალისეთა რაზმი. 15 ნოემბერს ტორმასოვის მიერ ახალციხე დაკავებულ იქნა. დაიწყო მძიმე ბრძოლები. 21 ნოემბრისათვის რუს ჯარისკაცთა შორის თავი იჩინა შავმა ჭირმა. 22 ნოემბერს ქალაქში განხორციელდა საარტილერიო შტურმი, რომელიც ოთხი დღე გაგრძელდა. ქალაქი კარგად იყო გამაგრებული შერიფ-ფაშას მიერ და მიუხედავად მრავალრიცხოვანი ნგრევისა და ხანძრისა, იგი დამორჩილებას არ აპირებდა. პირიქით, დაბანაკებულები ხშირად კონტრშეტევას აწარმოებდნენ, რაც რუსი ჯარისკაცების დიდ დანაკარგს იწვევდა. ტორმასოვის ჯარს სურსათი და იარაღი უმთავრდებოდა და რადგან მძიმე მდგომარეობას ემატებოდა შავი ჭირის ეპიდემიის გავრცელების საშიშროება, მან შეწყვიტა საომარი მოქმედება და უკან გაბრუნდა. ახალციხის სოფლებს მან შეუსია პატარა რაზმები, რომლებსაც დაეალებული პქონდათ მოსახლეობის ძარცვით სურსათის მოპოვება. შერიფ-ფაშას მეომრები ფეხდაფეხ მიჰყვებოდნენ მოწინააღმდეგეს და მნიშვნელოვან ზიანს აყენებდნენ. ყველაზე მძიმე შედეგი ამ ბრძოლებისა აღმოჩნდა ეპიდემია, რომელიც ჯარმა შემოიტანა და გაავრცელა ქართლ-კახეთში. მან ყველაზე მეტად ახალციხე დააზიანა. თუმცა იმერეთშიც მოსახლეობის ნახევარი იმსხვერპლა. მათ შორის ეპიდემიის მსხვერპლი გახდა ახალციხეში ემიგრირებული, საქართველოს სამეფოს უკანასკნელი სახელმწიფო კანცლერი, გამოჩენილი პოლიტიკური მოაზროვნე და მოღვაწე – სოლომონ ლიონიძე. ასე დამთავრდა 1810წ. ახალციხის შემოერთების ეს მცდელობაც.

1828 წ.ის დასაწყისში თურქმენჩაის ხელშეკრულებით დამთავრდა რუსეთ-თურქეთის ომი. გამარჯვებული პასკევიჩი თავრიზიდან თბილისში ბრუნდებოდა, როდესაც მას გზაში გადასცეს საიდუმლო დეკრეტი, რითაც აუწყებდნენ თურქეთთან ომის დაწყებას. 28 აპრილს პეტერბურგში გამოქვეყნდა მანიფესტი ომის დაწყებასთან დაკავშირებით. იხსნებოდა ორი

ფრონტი: ბალკანეთის და კავკასიის. კავკასიის ფრონტზე ემზადებოდა ორივე მხარე. თურქებმა მთელ თავისი სამხედრო ძალას თავი მოუყარეს ერზრუმის სასურასკიროში. მთელი კავკასიის სარდლად დანიშნული იყო ყოფილი დიდი ვეზირი, სამთულიანი სერასკირი – გალიბ-ფაშა, მის მოადგილედ კი სამთულიანი ქესა მეხმედ-ფაშა. სტამბოლიდან აზიის ყველა ვილაიეთთა საფაშოებს დაეგზავნათ ფულთან ერთად ბრძანებების ფირმანები, რათა ჯარი შეტყევითი მოქმედებისათვის მომზადებულიყო. აგრეთვე გაიცა განკარგულებები დამატებითი ჯარის შეგროვებისა და ციხეების შეკეთების შესახებ. როდესაც ახალციხეში მიიღეს გალიბ-ფაშას ბრძანება ჯარის შეგროვების შესახებ, ომისაგან განაწამებმა ხალხმა შეტევაზე უარი განუცხადა იზმაილ-ფაშას. მთავრობამ ომის წინ შიშისგან ვერ შეძლო მათი დასჯა. თურქებმა გააძლიერეს გარნიზონები და სასაზღვრო ციხეები. მათი მთავარი ძალები 40.000 კაცის შემადგენლობით უნდა შეგროვილიყო ყარსთან და იქიდან დაძრულიყო თბილისისაკენ. ახალციხის ფაშას – იზმაილს ვეალებოდა იმერეთში შეჭრა და ბათუმიდან და ქობულეთიდან წამოსულ რაზმებთან შეერთება, ხოლო შემდეგ გზის გაგრძელება ჩრდილოეთიდან თბილისისაკენ.

კავკასიის კორპუსის მხედართმთავრის – პასკევიჩის 15.000-იანი ჯარი შედგებოდა ყველა წარმოშობის ხალხისგან, მათ შორის ქართველებისგანაც, რომელთა რიცხვი სულ უფრო და უფრო იზრდებოდა. კორპუსის ამოცანა იყო მტრის ყურადღება ჩამოეცილებინა დუნაის ფრონტისაკენ. ამისათვის საზღვრების გასამაგრებლად საჭირო იყო რამოდენიმე ტერიტორიის, მათ შორის ახალციხის საფაშოს დაპყრობა. გენშტაბის ოფიცერის ისკრიცკის მიერ წინასწარ იქნა აღწერილი ახალციხის და ყარსის საფაშოები და შედგენილ იქნა რუკები. პასკევიჩის ტაქტიკა შეტყევითი იყო. 1828წ. 14 ივნისს გუმრის ციხიდან დაიძრა რუსული ნაწილები. 8 საათზე მათ გადაკვეთეს არფა-ჩაი, გაიარეს უკაცრიელი სოფლები და შევიდნენ სოფ. მუშკოში, რომელსაც იცავდნენ თურქი ცხენოსნები. აქ დაიწყო ბრძოლა, თურქი ცხენოსნები დამარცხდნენ. რუსული ნაწილები დაბანაკდნენ ყარსთან ახლოს

სოფ. აზატხევში. 20 ივნისს შევიდნენ ყარსში, ხოლო 23 ივნისს იგი შტურმით აიღეს. 6.000-ზე მეტი კაცი ტყვედ იქნა აყვანილი, მათ შორის გარნიზონის მეთაური მეხმედ ემინ-ფაშა. ყარსის შემდეგ გამიზნული იყო ახალქალაქის და ახალციხის აღება. მტრისთვის გზის აბნევის მიზნით პასკევიჩმა თავისი ჯარი გამოიყვანა ერზრუმის გზაზე, ხოლო 18 ივლისს მოულოდნელად მოაბრუნა ახალციხისაკენ. 23 ივლისს კორპუსის ნაწილები ახალქალაქის ციხეს მიუახლოვდნენ. გარნიზონმა დამორჩილებაზე უარი თქვა. მათ რუს პარლამენტარებს განუცხადეს: „ჩვენ არ ვართ არც ერევნელები და არც ყარსელები, ჩვენ ახალციხელები ვართ, ჩვენ არ გვახლავს არც ცოლები და არც საკუთრება, მოვედით საბრძოლველად და ჩვენ დავიცავთ ქალაქს, ჩვენ 100-მა კაცმა გადავწყვიტეთ ქალაქის კედლებთან დავიღუპოთ, თქვენ კი არ ჩაგბარდეთ“-ო. ახალქალაქის დამცველი ყველა იყო ქართველი მაჰმადიანი. გარნიზონის მეთაური იყო ფარხად-ბეგ ხიმშიაშვილი. 23 ივლისს მეზობლებმა ფიცი მისცეს ერთმანეთს დაუშორჩილებლობაზე. 24 ივლისს გაისმა რა მინარეთიდან ზარის ხმა, ციტადელიდან დაიწყო გალობა ყურანის ტექსტზე, რომელიც ერთ საათს გაგრძელდა. რუსულმა კორპუსმა მოქმედება დაიწყო, იგი 18 ქვემეხიდან ერთდროულად ესროდა ციტადელს. რამოდენიმე ხანში პასკევიჩმა ისევ გაგზავნა პარლამენტარები და მეზობლებს დამორჩილება მოსთხოვა. როდესაც სროლის ხმით დაყრუებული, განაწამები და დაჭრილი მეომრები მზად იყვნენ ჩაბარებოდნენ მტერს, მოედანზე გამოვიდა გარნიზონის მეთაური ფარხად-ბეგ ხიმშიაშვილი და მათ ფიცი შეახსენა. განახლდა სასტიკი ბრძოლა, მაგრამ სულ მალე ყველაფერი დამთავრდა – გარნიზონი დაეცა; მხოლოდ მცირე ნაწილი გადავიდა კედელზე დასაფლეთი მხრიდან და ხერთვისისკენ გაიქცა. მათ ფეხდაფეხ მიჰყვა შირვანის პოლკი და დიდი ნაწილი გაანადგურა. 300 დაჭრილი კაცი ტყვედ ჩაეარდა. ციტადელში აღრიცხეს 400 მოკლული, რომელთა შორის იყო ახალციხის ყოფილი ფაშას სელიმ ხიმშიაშვილის შვილი ფარხად ხიმშიაშვილი. ტყვეთა შორის აღმოჩნდა ახალქალაქის სანჯაყის ბეგი მუთი-

ბეგ ფალავანდიშვილი და მასთან ერთად 16 საპატიო ჩინოვნიკი, 10 – ბაირახტარი. პასკევიჩმა ციხის კომუნდანტად და ახალციხის სანჯაყის მეთაურად დანიშნა პოლპოლკოვნიკი დრეშერნი, თვითონ კი დაიძრა ხერთვისისაკენ. ხერთვისში უკვე იცოდნენ ახალქალაქის ბრძოლების შესახებ. პოლკოვნიკმა რაევსკიმ გარნიზონს წინადადება მისცა დამორჩილების შესახებ. ორი საათის განსჯის შემდეგ პოლკოვნიკს ციხის გასაღები გადასცეს. ხერთვისის აღების შემდეგ პასკევიჩმა გასცა ბრძანება № 100, რომლის ბოლო ნაწილი იუწყებოდა, რომ რამოდენიმე დღის შემდეგ კორპუსი მიაღწევს სახელგანთქმული ახალციხის მისადგომებს. აქ პასკევიჩი ელოდა შევსებას – ქართულ მილიციას (მოხალისეებს), რომლებიც უნდა შემოსულიყვნენ ბორჯომის ხეობიდან და გოდერძის უღელტეხილით იმერეთიდან. ბრძოლის მოლოდინში ახალციხის ვილაიეთის მთელი მუსულმანური მოსახლეობა შეიარაღდა. გამოცხადდა ყველა მამაკაცთა მობილიზაცია 12-დან 60 წლამდე. ომის წინ ახალციხის გარნიზონის რიცხვი 15.000 აღწევდა. ახალციხისკენ დაიძრა სოღანლულის მთებთან მდგარი 30.000 კორპუსი თვით ქესა მეხმედ-ფაშას მეთაურობით. ახალციხის გარნიზონის უფროსი ახმედ-ფაშა არწმუნებდა ქესა-ფაშას, რომ მისი დახმარების გარეშეც შეძლებდა რუსეთის არმიასთან გამკლავებას. 4 აგვისტოს ქესა-ფაშას ნაწილები შევიდნენ ახალციხეში. 5 აგვისტოს თურქი ცხენოსნები გადავიდნენ შეტევაზე, მაგრამ დამარცხდნენ და დაიხიეს უკან. 7 აგვისტოს რუსეთის არმიის კორპუსმა მიიღო შევსება. 8 აგვისტოს რუსული არმიის ნაწილები გადავიდნენ შეტევაზე. მათი ნაწილი ციხეს მიუახლოვდა წყრუთის და წირეს გზებიდან, მეორე ნაწილმა დაიკავა მარდის შემოგარენი. დაიწყო სასტიკი ბრძოლა. დანაკარგი ორივე მხრიდან დიდი იყო. დაიჭრა ქესა მეხმედ-ფაშა. 11 აგვისტოს ამიერკავკასიის კორპუსმა დაიწყო ციტადელის და ქალაქის ბომბარდირება. 12 აგვისტოს პასკევიჩმა წინადადება მისცა გარნიზონს დამორჩილების შესახებ. მოსალაპარაკებლად წარიგზავნა გუთიბეგ ფალავანდიშვილი (ახალქალაქში ტყვედ აყვანილი) და კაპიტანი ყორღანოვი. გარნიზონიდან მოკლედ უპასუხეს: „ჩვენ

შორის შუამავალი მხოლოდ ხმალი იქნება“. ბრძოლები ისევ განახლდა. ქალაქის შტურმი დაიგეგმა 15 აგვისტოს დღის 4 საათისთვის. ორკესტრის თანხლებით პირველებმა შტურმი დაიწყეს შირვანის პოლკის (პოლკს ეს სახელწოდება შირვანის ალების ნიშნად ეწოდა) მებრძოლებმა. მოწინააღმდეგეებმა ცეცხლი გახსნეს. მოკლულთა შორის იყო პოლკოვნიკი ბოროდინი, მაიორი რავესკი, „პორუჩიკი“ ბეჟანიშვილი და სხვა. შეიარაღებული მოქალაქენი გამირულად იცავდნენ ქალაქს, როდესაც მდგომარეობა კრიტიკული შეიქმნა, ბრძოლაში ჩაებნენ მამაკაცის ტანსაცმელში ჩაცმული ქართველი მუსულმანი ქალები.

ახალციხის ბრძოლებში პასკევიჩმა გამოიყენა იარაღის ერთერთი სახეობა – ბრანდეკუგელი. იგი წერდა „როდესაც ჩემს მიერ გასროლილმა ყუმბარამ დაწვა ერთი სახლი, მე ვისარგებლე შემთხვევით და ვბრძანე მთელი ქალაქის გადაწვა“. ხანძარმა მოიცვა ქალაქის კვარტლები. ამოვარდა ქარი, რამაც ცეცხლი გააძლიერა. ქალაქის დამცველები იძულებულნი გახდნენ უკან დაეხიათ. პასკევიჩის აზრით თვითოეული სახლის შტურმით ალებას, სჯობდა მათი დაწვა. სახლებში ცეცხლი ეკიდა ქალებს, მოხუცებს, ბავშვებს. 15 აგვისტოს, შუადღეს, როდესაც გამძვინვარებულმა ხანძარმა ქალაქის შუა რაიონს მიაღწია, აღმოდებული სახლებიდან ცვივლებოდნენ შეშინებული ქალები და ბავშვები. ისინი რუსი ნაწილების მხარისკენ მირბოდნენ, იქიდან კი ტყვიების ნაკადი ხედებოდათ... ხანძარმა მოიცვა კათოლიკური კვარტალიც. ხიფათი შეექმნა რუს ჯარისკაცებსაც. ქალაქი ჯოჯოხეთს დაემსგავსა. 25 აგვისტოს კავკასიის კორპუსის ნაწილებმა ციტადელი დაიკავეს. ახმედის მეჩეთის მინარეთიდან ჩამოხსნეს ნახევარმთვარე, რომელიც დაზიანებული იყო და მის ნაცვლად ჯვარი აღმართეს. 26 აგვისტოს ღამე ქესა მეხმედ-ფაშამ პარლამენტარები გაგზავნა მოსალაპარაკებლად, ხუთი დღის შესვენების მოთხოვნით. პასკევიჩმა მათ მხოლოდ 5 საათი მისცა დამორჩილებისათვის. ერთი საათის შემდეგ თურქი მეთაური თანახმა გახდა დამორჩილებაზე იმ შემთხვევაში, თუ გარნიზონს უფლებას მისცემდნენ შეიარაღებული წა-

სულიყო. პასკევიჩი ამ მოთხოვნას დათანხმდა, კაპიტულაციის პირობებზე მოწერილი იქნა ხელი. პასკევიჩს ჩააბარეს ციხის გასაღები.

16 აგვისტოს დღის 8 საათზე ქესა მეხმედ-ფაშა და სამთულიანი ახმედ-ფაშა ხიმშიაშვილი – ახალციხის საფაშოს გარნიზონის მეთაური გაემართნენ არტაანში. მათ აგრეთვე გაყვა დიდი რაოდენობა უსახლკაროდ დარჩენილი ახალციხელებისა.

17 აგვისტოს პასკევიჩი საიმპერატორო კარს ატყობინებდა, რომ ნაცრად ქცეულ ახალციხედან მას აქვს პატივი მის უდიდებულესობას მოახსენოს მთელ წინააზიაში ცნობილი ქალაქის დაპყრობა.

ახალციხის ალების შემდეგ ქალაქის ქუჩებიდან აკრეფილი იქნა 3000 მოკლული მოქალაქე, მათ შორის 100-ზე მეტი ქალი იყო მამაკაცის ტანსაცმლით. ახალციხელი ივანე გვარამაძე წერდა: „ვერ გატყვეს რა ახალციხე, იგი ცეცხლს მისცეს... ქალაქი ნაცარ-ტუტად აქციეს. ამ სურათის შემხედვარეს მტერსაც კი აეტირებოდა“.

ახალციხის ალება შეფასებული იქნა როგორც უდიდესი გამარჯვება და დღესასწაულად აღინიშნა იმპერიის მთელ რიგ ქალაქებში. ამ მოვლენასთან დაკავშირებით პასკევიჩმა ბრილიანტებით შემკული ანდრია პირველწოდებულის ორდენი მიიღო, აგრეთვე პირველი ხარისხის წმინდა გიორგისჯვარი და ფელდმარშალის წოდება. სულთანმა ახალციხეში დამარცხების გამო თანამდებობიდან გაათავისუფლა, ხოლო შემდეგ დააპატიმრა გალიბ-ფაშა. ასევე დაპატიმრებულ იქნენ ახალციხის ბრძოლების მეთაური ქესა მეხმედ-ფაშა და ახალციხის სამთულიანი ფაშა – ახმედ ხიმშიაშვილი. რამოდენიმე თვის შემდეგ გალიბ-ფაშა ციხეში გარდაიცვალა. გენერლების ასეთმა მკაცრმა დასჯამ აღშფოთება გამოიწვია რუს ხელისუფალთა შორის. პასკევიჩმა საჭიროდ ჩათვალა გამოსარჩლებოდა გენერლებს. იგი წერდა სულთანს, რომ „რუსულმა ჯარმა დაამარცხა მოწინააღმდეგე არა გაბედულებით, არამედ შეიარაღების, ევროპული დისციპლინის და განსწავლულობის უპირატესობის წყალობით. რაც შეეხება გენერლების

ასე სასტიკად დასჯას, ეს შეურაცხოვად მიმაჩნია“.

ახალციხის აღების შემდეგ, რუსეთის არმიის გადაადგილებას არაფერი აღარ უშლიდა ხელს. ქალაქების უმრავლესობა უბრძოლველად ჩაბარდა მათ. ამრიგად 1828 წ. აგვისტოს ახალციხის საფაშო საბოლოოდ დაეცა, რომელმაც საუკუნეების განმავლობაში საქართველოს უამრავი ტანჯვა და უბედურება მოუტანა. ჯაყელების საგვარეულო მას 600-ზე მეტ წელს ფლობდა. თავიდან ეს უძლიერესი ფეოდალები განაპირა მხარეთა მფლობელებად ითვლებოდნენ, ე.ი. ფეოდალებად, რომლებიც სარგებლობდნენ დიდი უფლებებით, შექძლეთ ეწარმოებინათ მოძებნიანი ომები და ჰქონოდათ კავშირები მსოფლიოს უცხო მიწა-წყლის მფლობელებთან. შემდეგ მონგოლთა მიმღე შემოსევების პერიოდში ისინი შევიდნენ მონგოლთა მფარველობის ქვეშ და ზურგი აქციეს საქართველოს ცენტრალურ ხელისუფლებას. საბოლოოდ მათ თავისი სამფლობელო სამცხე-საათაბაგო დანარჩენ საქართველოს ჩამოაცილეს და საქართველოს მტერზე – თურქეთზე დამოკიდებული გახადეს. XVII ს.-ში ეს საგვარეულო და მისი სამფლობელო ფეოდალურმა სეპარატიზმმა თურქულ მონობას აზიარა. დაიმორჩილეს რა ქვეყანა, თურქებმა ოდესღაც ამაყი მესხი ფეოდალები დაიყოლიეს და აიძულეს შეეცვალათ რელიგია, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი კარგავდნენ სამფლობელოებს და პრივილეგიებს. სულ მალე ქართველი ფეოდალები იქცნენ სტამბოლის მიერ დანიშნულ ჩინოვნიკებად – რენეგატ ფაშებად. ისინი მოგვიანებით იბრძოდნენ დამოუკიდებლობისათვის, მაგრამ ეს ბრძოლა ამჯერად სუბიექტური იყო და შორს იდგა ეროვნული პოზიციისაგან; თავიდანვე განწირული იყო დასამარცხებლად. ეროვნება მათ მხოლოდ მაშინ გაახსენდათ, როდესაც დაკარგეს ძალაუფლება. ჯაყელების გვარმა და ხელისუფლებამ იარსება 1828 წ.-მდე, რის შემდეგაც იგი ისტორიის არენიდან საერთოდ გაქრა. დასაყრდენის გარეშე დარჩენილი ჯაყელები თურქეთში გადაბარგდნენ. მათი ტახტი და გერბი ფელდმარშალმა პასკევიჩმა თან წაიღო, როგორც ახალციხის ბრძოლებთან დაკავშირებული მოგონება და გაგზავნა თავის მამულში – მოვი-

ლევში, სადაც დღემდე ინახება მუზეუმში.

ადრიანოპოლის სამშვიდობო მოლაპარაკების ძალით 1829 წელს რუსეთმა შეიერთა დაპყრობილი ახალციხის საფაშოს მხოლოდ ნაწილი – 24 სანჯაყიდან მხოლოდ 10. იგი შედგებოდა ძირითადად ისტორიული სამცხეს კუთვნილი მიწებისაგან (ეხლანდელი ადიგენის, ახალციხის და ნახევარი ასპინძის რაიონები) და ჯაყახეთისაგან (ახლანდელი ასპინძის მეორე ნახევარი, ახალქალაქის და ნინოწმინდის რაიონები). ადრიანოპოლის ზავის პირობები არ შეესატყვისებოდა ომის დროს რუსული არმიის მიერ მიღწეულ ფაქტიურ წარმატებებს და არც ისტორიულ სამართლიანობას. დაპყრობილი მესხეთის დიდი ნაწილი ისევ რჩებოდა თურქეთს. მოლაპარაკების მე-13 პუნქტის მიხედვით განსაზღვრული იქნა ხალხის გადასახლების ვადა 18 თვით. ამ დროის განმავლობაში გამაჰმადიანებული მოსახლეობა უნდა გამგზავრებულიყო და დაბინავებულიყო ერთმორწმუნე თურქეთის მიწა-წყალზე. რელიგიურ საფუძველზე ამ „ნებაყოფლობითი“ გადასახლების პროპაგანდა იყო დანაშაულებრივი აქტი მუსულმანური სამღვდულოების მხრიდან, მაგრამ უფრო მეტი დანაშაული იყო ამ პროპაგანდის წამქეზებელი პოლიტიკა რუსეთის ადმინისტრაციის მხრიდან. მაჰმადიანები ჩქარობდნენ გაეყიდათ მიწები დათქმულ ვადაში. ქართველ წინაპართა სისხლით გაჟღენთილი წმინდა მიწები უღმერთოდ იყიდებოდა არაქართული ნაციონალობის მარკიტანტებზე, მეფის ჩინოვნიკებსა და სპეკულანტებზე. თურქეთის მთავრობა მკაცრად მოითხოვდა მუსულმანთა გადასახლებას თურქეთში. ცარიზმი თავის მხრიდან დაინტერესებული იყო სახელმწიფო მიწების დიდი ფონდის შექმნით. ქართველ მაჰმადიანთა ერთი ნაწილი გამოფხიზლდა და გადაწვეიტა უარი ეთქვა გადასახლებაზე და მიწის დატოვებაზე უცხო ელემენტებისათვის. მალე ცნობილი გახდა, რომ გადასახლებულთა დიდი ნაწილი ნანობდა ამ საბედისწერო ნაბიჯს და ცდილობდა უკან დაბრუნებას, მაგრამ ახალი ხელისუფალნი რამოდენიმე თვის წინ გადასახლებულ ხალხს იარაღის ძალით უწევდნენ წინააღმდეგობას. მხოლოდ პატარა ნაწილმა შეძლო გამო-

პარვით, ტანჯვით გაერღვია კორდონი და წინაპრების მიწას დაბრუნებოდა. ამ გადასახლების დროს ყველაზე მეტად ახალქალაქის და ხერთვისის სანჯაყები დაზიანდა. ჯავახეთი თითქმის მთლიანად დაიცალა ქართველი მოსახლეობისგან და შეიქმნა შესაძლებლობა კოლონისტების ჩამოსახლებადად. ახალმა ადმინისტრაციამ არ დააყოვნა ესარგებლა ამ შემთხვევით და 1830 წ. ჯავახეთში ჩამოსახლდა 35.000 სული სომეხი ლტოლვილი არზრუმის მხრიდან.

როგორი იყო მოსახლეობის რიცხოვრივი შემადგენლობა მესხეთში ომამდე? როგორი ცვლილებები მოხდა მას-

ვალეს ეკლესია. აღმოსავლეთის ფასადის რელიეფი. ღვთისმშობელი

ში ომის შედეგად, განსაკუთრებით რუსეთთან შემოერთებულ სამცხე-ჯავახეთში? ომის დროს დაიღუპა შემოერთებული ტერიტორიების მოსახლეობის ერთი მეხუთედი ნაწილი. ნახევარზე მეტი გადასახლდა თურქეთში. ამრიგად ომის შემდეგ აქ განაგრძობდა ცხოვრებას ომამდელი მოსახლეობის დაახლოებით მესამედი. თურქეთის ანგარიშით 1828 წლისათვის ახალციხის საფაშოში ცხოვრობდა 34.283 ოჯახი, ე.ი. დაახლოებით 140.000 მამაკაცი, ხოლო საერთო რიცხვი მოსახლეობისა შეადგენდა 280.000 კაცს. ამ მონაცემებიდან მნიშვნელოვნად განსხვავდება ფრანგი მოგზაურის დიუბუა დე მონპერეს მონაცემები, რომელიც თვლიდა, რომ საფაშოში რუსეთთან შემოერთებამდე ცხოვრობდა 34.000 ოჯახი, ე.ი. 136.000 მამაკაცი, ხოლო მთელი მოსახლეობა უდრიდა 272.000 სულს. ამ რიცხვის 200.000-ით შემცირების შემთხვევაში თვითოეულ სანჯაყში საშუალოდ მოდის 8.500 სული. ცნობილია, რომ ყველაზე მჭიდრო მოსახლეობა ახალციხის სანჯაყ-

ბზე მოდიოდა – თვით ახალციხესა და ხერთვისზე. ერთერთი დოკუმენტის მიხედვით 1828 წელს მხოლოდ ახალციხის სანჯაყში ცხოვრობდა 39.000 კაცი. სხვადასხვა მონაცემების საფუძველზე შესაძლებელია დადგინდეს, რომ შემოერთებულ ცხრა სანჯაყში მიახლოებით ცხოვრობდა 76.000 სული, თუ მას დაემატებთ ახალციხის სანჯაყის და ქალაქის ყველაზე მცირე 30.000 კაცს, გამოდის რომ ომამდე სამცხესა და ჯავახეთში ცხოვრობდა სულ 10.6000 კაცი. ომის შემდეგ კი აქ დარჩა მხოლოდ 45.000 სული, რომლის დიდ ნაწილს ქართველი მაჰმადიანები შეადგენდნენ.

1828 წლის 16 აგვისტოს ქალაქის აღებისთანავე, ახალციხის საფაშოს დაპყრობილი ნაწილებისათვის შეიქმნა დროებითი მმართველობა გენერალ თავად ვასილ ბებუთოვის (ეროვნებით სომეხი) მეთაურობით. იგი ითვლებოდა როგორც სამოქალაქო ხელისუფლად, ასევე დარჩენილი ჯარის სარდლად. უცვლელად იქნა დატოვებული საფაშოს მანამდე არსებული ადმინისტრაციული დაყოფა. სანჯაყებს მართავდნენ დროებით მთავრობაზე დამოკიდებული სანჯაყ-ბეგები, და კომენდანტები. აწყურის, ხერთვისის და ასპინძის საჯანყ-ბეგები, რომლებმაც ომის მიმდინარეობის დროს მიატოვეს თავისი სამფლობელოები; აგრეთვე ახალციხის და ახალქალაქის გუთი-ბეგი, რომელიც ტყვედ ჩავარდა, გამოცხადებულ იქნენ კანონგარეშე და მათ ნაცვლად კომენდანტებად დანიშნეს შტაბს-ოფიცრების წარმომადგენლები. დანარჩენ: ქვაბლიანის, ფოცხოვის, ჩილდირის, აბასთუმნის, ახალციხის და ჭაჭარაქის სანჯაყებში დატოვეს ძველი სანჯაყ-ბეგები. ქართველი რენეგატი ფეოდალები განაგრძობდნენ არსებობას მემკვიდრეობითი წესით. მაგალითად, ქვაბლიანის სანჯაყ-ბეგობა ისევ ერისთავთა საგვარეულოს ეკუთვნოდა, ფოცხოვის – ამილახვართა გვარს, აბასთუმანი – პეპინაშვილებს, ჭაჭარაქის კი – კობაძეებს. სანჯაყ-ბეგების დაჯილდოვება ისევ ნატურის სახით ხდებოდა.

დროებითი მთავრობა შედგებოდა განყოფილებებისაგან: აღმასრულებელი, საფინანსო და სასამართლო, რომელთა ხელმძღვანელები შედიოდნენ დროებით მმართველობაში. 1829

წელს გენერალი ბებუთოვი გადაიყვანეს ახლად შექმნილ სომხეთის მხარის მმართველად, ხოლო მის ადგილზე დანიშნულ იქნა ჯერ ბარონ ოსტენსაკენი (რომელმაც მხოლოდ ერთი თვე დაჰყო), შემდეგ კი პოლკოვნიკი დრეშერნი. მან შეისწავლა დროებითი მმართველობის მოღვაწეთა საქმიანობა და აღძრა სისხლის სამართლის საქმე ბებუთოვის წინააღმდეგ.

სამცხე-ჯავახეთის მიწების ყიდვა-გაყიდვა დაკავშირებული იყო ძირითადად ქართველ მოსახლეობის მიგრაციასთან. ერთერთ წერილში პასკევიჩი იმპერატორს წერდა, რომ „ახალციხელებს არ უხარიათ რუსული იარაღის გამარჯვება. ომის დროს ვერ შეეძლებოდა მათი განდევნა და გადასახლება, თუმცა – ფელდმარშალის სიტყვით – ომის შემდეგ, როდესაც რამოდენიმე საპატივცემულო მუსულმანი გვთხოვდა თურქეთში გადასახლების და მიწის გაყიდვის თანხმობას, ეს შემთხვევა კარგად იქნა გამოყენებული“. თანხმობა მიცემული იქნა და მთავრობა – პასკევიჩის სიტყვით – შეეცადა ამავე წესით თავიდან მოეცილებინა ძირითადი მოსახლეობის დიდი ნაწილი, რომ ადგილებზე სასახლერო ზოლში ჩაესახლებინათ უფრო სანდო ხალხი. 1828 წ. 16 ნოემბერს პასკევიჩმა განუცხადა ადგილებზე დარჩენილ ბეგებს და ალებს, რომ თუ ისინი დატოვებენ სამშობლოს და თურქეთში გადასახლდებიან, მათ თავიანთი მოძრავი და უძრავი ქონების გაყიდვის უფლება მიეცემათ. სინამდვილეში მიწების გაყიდვა დიდი ხნის წინ იყო ნებადართული გენერალ ბებუთოვის მიერ, ჯერ კიდევ მაშინ, როდესაც ომი დამთავრებული არ იყო და არავინ იცოდა ზავის შემდეგ რომელი ტერიტორია ვის დარჩებოდა. როგორც ხემათ აღვნიშნეთ, მიწებს ყიდულობდნენ ვაჭრები, მარკიტანტები, ძირითადად სომხები. ყიდვა-გაყიდვის პროცესი გაუბრალოებული იყო: ჯერ გამყიდველი და მყიდველი მოილაპარაკებდნენ, შემდეგ მიდიოდნენ დროებით სამმართველოში მოწმეებთან ერთად, რომლებიც ადასტურებდნენ, რომ გარკვეული მიწის ნაკვეთი გამყიდველს ნამდვილად ეკუთვნის, რის შედეგადაც ბებუთოვი განცხადებას ადებდა რეზოლუციას ორი სიტყვით „Совершить купчую“ და მამული

გაყიდულად ითვლებოდა. იყიდებოდა ყველაფერი: კარმიდამო, ბაღი, ბოსტანი, წისქვილი, მოხნული და მოუხნელი მიწები, სოფლები მოსახლეობასთან ერთად და ასევე გაუდაბურებული სოფლებიც. იყიდებოდა მთელი სამცხე და ჯავახეთი, მას ყიდდნენ ქართველი ეროვნების ფეოდალები, გამუსულმანებული ფანატიკოსები. საომარი რეჟიმის პირობებში ყველაფერი იყიდებოდა ჩალის ფასად. ამ პროცესის გაფორმება ხდებოდა სპეციალურად მოყვანილი მირზების საშუალებით, ისინი აქტების შედგენას აწარმოებდნენ ღერბიან ქაღალდზე – თურქულად, რომლის წაკითხვა არ შეეძლო არც გამყიდველს და არც მყიდველს. მას შემდეგ ხელს აწერდნენ ქართულად ბეჭდის დასმით. ბოლოს საფაშოს კანცელარია ადასტურებდა რუსულად. შემდეგ, აქტების დაეთარში შექმონდათ შენიშვნა, ამა და ამ გაყიდვის გასაფორმებლად გადახდილია გარკვეული თანხა. როგორც შემდეგ გამოირკვა, მიწების ყიდვა-გაყიდვაში დაშვებული იქნა უამრავი უზუსტობა. ასე მაგალითად, 1828 წ. სოფ. წყრუთში ბებუთოვის უკანონო ნებართვით გაყიდული იქნა მიწის ნაკვეთი 3.000 ახნად ვინმე ტეროგანესზე დოკუმენტის გარეშე. როგორც ცნობილი გახდა, კანცელარიას განგებ შექმნდა გაუგებრობა დოკუმენტების შედგენის საქმეში. 1828 წლიდან ბეგები თავის თხოვნას მამულის გაყიდვის შესახებ წერდნენ მხოლოდ ქართულად (ასეთი მოთხოვნები არქივში მრავლადაა შემონახული), გაყიდვის აქტები კი იწერებოდა არაბული შრიფტით თურქულ ენაზე. როგორც ჩანს ასეთი პროცედურა უფრო მოხერხებული იყო დანაშაულებრივი ქმედებისათვის. პასკევიჩის ინსტრუქციის თანახმად დროებითი მმართველობის მიზანს წარმოადგენდა ესარგებლათ საომარი მდგომარეობით და რაც შეიძლება მეტი გამამადიანებული ქართველი გადაესახლებინათ თურქეთში. 30-იან წლებში, როდესაც სამცხესა და ჯავახეთისაკენ მიისწრაფოდნენ ერზრუმიდან სომეხი კოლონისტები, რომელთა შორისაც იყო ბევრი ვაჭარი და აგრეთვე გრიგორიანული ეკლესიის მდიდარი მსახური, მიწის ნაკვეთებისა და მამულების გაყიდვამ უფრო დიდი მასშტაბები შეიძინა. 1828-1830 წწ. სამცხე-ჯავახეთის მთელი მიწე-

ბის მეოთხედი გროშებად გაიყიდა, სულ რაღაც 89.606 მანეთად. ამ ციფრების უფრო კონკრეტულად წარმოდგენისათვის საკმარისია აღინიშნოს, რომ „დეისტეიტელნი სტატსკი სოვეტნიკ“-მა ვლანგელმა 4.170 მანეთად იყიდა ჯავახეთში 21 დასახლებული და 21 დაცლილი სოფელი. ქართველი თავადაზნაურობა პროტესტს გამოთქვამდა ასეთი ქმედებების წინააღმდეგ. მათი აზრით ახალციხელ ბეგებს უფლება არ ჰქონდათ მამა-პაპური მიწების უცხოელებისთვის მიყიდვისა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ქართველებს ართმევენ მათ ძირძველ მიწას და მასზე უცხოელ ხალხს ასახლებენ.

მიწების გაყიდვის პროცესში დაშვებული დანაშაულებრივი ქმედების წინააღმდეგ გამოვიდა სამხედრო გუბერნატორი სტრეკალოვი, აგრეთვე დროებითი მმართველობის უფროსი პოლკოვნიკი დრეშერნი და სენატორები ქუთაისოვი და მენიკოვი.

1831 წელს, როდესაც პასკევიჩი საქართველოდან გაიწვიეს, ახალმა მმართველმა როზენმა დააწესა რევიზია მიწის საკითხზე და დამნაშავენი გადასცა სასამართლოს. გამოძიება დიდხანს მიმდინარეობდა, მაგრამ დამნაშავენი არ ისჯებოდნენ. 1846 წელს ნიკოლოზ I-ის მიერ გამოცემული რესკრიპტის თანახმად საომარი მოქმედების გამო, ახალციხეში მომხდარი დანაშაულობანი ყველას ეპატია. ომის შემდეგ 1828-29 წლებში, როდესაც ახალციხის საფაშო შეუერთდა დანარჩენ საქართველოს, ადრე გაქცეული მესხები ქართლიდან და იმერეთიდან დაბრუნდნენ თავის მიწა-წყალზე. ამრიგად ახალციხის ნაწილის გათავისუფლების შემდეგ პასკევიჩთან გამოცხადნენ XVI – XVII საუკუნეებში გაქცეულ მესხ თავად – აზნაურთა მემკვიდრეები და მას წარუდგინეს ქართველ მეფეთა მიერ გაცემული სიგელები მესხეთში მათი მამულების კუთვნილების შესახებ და მოითხოვეს მათი დაბრუნება. მათ შორის იყვნენ: თავადი ციციშვილი (ფანასკერტელი), ავალიშვილი, მუსხელიშვილი, გოგორიშვილი და სხვა. ქართველ თავადებს ამ თხოვნაზე უარი ეთქვათ გასაგები მიზეზის გამო. უპატრონოდ დარჩენილ მიწებს პასკევიჩი კაზაკებისთვის ინახავდა, რომელთა ჩამო-

სახლება მას თავიდანვე ჰქონდა გათვალისწინებული. ამიტომ იგი აპირებდა ამ მიწების სახელმწიფო კუთვნილებად გამოცხადებას. გარკვეული დროის შემდეგ აღნიშნული პროექტით კაზაკების ჩამოსახლება ვერ განხორციელდა და მათ მაგივრად ჩამოსახლებულ იქნა ერზრუმიდან და ყარსიდან 35.000 სომეხი. იენისში 1829წ. ყარსის ალების შემდეგ პასკევიჩმა პეტერბურგში გაგზავნა გენერალ – ლეიტენანტი პოტიომკინი, რომელმაც იმპერატორს პირადად გადასცა შეტყობინება დააპრობილ ტერიტორიაზე სომხების სასარგებლო მოქმედების შესახებ. პასკევიჩის სიტყვებით ისინი ყოველ ნაბიჯზე რუსულ ნაწილებთან თანამშრომლობენ და რუსების მიმართ ერთგულებას ავლენენ. თუ ამ ხალხს დატოვებენ თურქების ხელში, პასკევიჩის აზრით ისინი მათ დასჯიან. ამას გარდა, როგორც იგი იუწყებოდა სომეხი მოსახლეობა ნიჭიერია ვაჭრობაში და ხელოსნობაში. მათ დიდი სარგებლობის მოტანა შეუძლიათ. გადასახლებული ძირძველი მოსახლეობის მიერ დატოვებულ მიწებზე ათასობით სომხური ოჯახი დასახლდა. პასკევიჩი წერდა, რომ პირველ ხანებში ამ ოჯახებს დახმარება ესაჭიროება, რისთვისაც იგი თხოულობდა 25 მანეთს თითო ოჯახისათვის. სამაგიეროდ მათი სახით რუსეთს საიმედო ხალხი ეყოლება. იმპერატორმა დააკმაყოფილა პასკევიჩის მოთხოვნა და სომეხი ოჯახების დასახმარებლად გამოყო მილიონი მანეთი. 1829 წელს შეიქმნა გადასახლების პროცესისთვის განსაკუთრებული კომიტეტი, სახალხო გუბერნატორის ზავილესკის თავმჯდომარეობით. გადასახლება-ჩასახლება დაიწყო 1830 წელს ზაფხულში, მანამდე კომიტეტი დაკავებული იყო ქართველ მაჰმადიანთა გადასახლებით, მზადდებოდა ყველა პირობა უცხოელების ჩამოსასახლებლად. ცარიზმი თვლიდა, რომ ამ ღონისძიებების შედეგად კავკასიის მიწა-წყალი გათავისუფლებოდა თურქეთის მმართველობის ყველაზე თავგამოდებულ მომხრეებისგან და მხოლოდ ამ პირობებში დამყარდებოდა აქ სიმშვიდე და წესრიგი. განა ბედის ირონია არ არის, რომ თურქეთის “თავგამოდებულ მომხრეებად” იგულისხმება ქართველი მაჰმადიანები, რომლებმაც ამ მოვლენებამდე 12

წლით ადრე სასტიკი ბრძოლა გაუმართეს თურქებს, ანდა ქართველ ფეოდალთა წარმომადგენლები, რომლებიც ადრე გაექცნენ თურქებს საქართველოს ცენტრალურ მხარეში და ეხლა ითხოვდნენ მშობლიურ მესხეთში დაბრუნებას.

ერზრუმიდან სომხების გადმოსახლების ერთერთი ინიციატორი იყო გენერალი ვასილ ბებუთოვი. იგი შორსმჭვრეტელურად ამზადებდა საფუძველს კოლონიზაციისთვის და პასკევიჩთან შეთანხმებით ყველა ხერხით ეხმარებოდა ადგილობრივ ბეგებს მამულების გაყიდვასა და ემიგრირებაში.

1830 წელს მაისიდან დაიწყო სომხების მასიური გადმოსახლება. ახალციხის საფაშოში ძირითადად შემოყვანილ იქნენ ერზრუმელი სომხები – 5.000 ოჯახზე მეტი. გვეგმით კი გათვალისწინებული იყო 3.000 ოჯახის შემოყვანა. ამის გამო მათ ამჯერად არ ეყოთ მომზადებული სახელმწიფო მიწები. სახელმწიფო იძულებული იყო დაესახლებინათ ისინი ფეოდალ-ბეგების მიწა-წყალზე იმ პირობით, რომ შემდეგში ეს მიწები ჩათვლილიყო სახელმწიფო ქონებად. ჩამოსახლებულები იკავებდნენ სულ ცოტა ხნის წინ დატოვებულ მამულებს, სადაც სახლ-კარი ჯერჯერობით სრულიად შენახული იყო, ხოლო მიწები მოხნული. ამრიგად მეურნეობის ორგანიზაციის პრობლემა ჩამოსახლებულთათვის ძალიან გაიოღებული იყო. თუმცა ამ მიწების მფლობელობის იურიდიული საკითხების მოგვარებას დიდი დრო დასჭირდა. სომეხი პუბლიცისტი ვერმიშევი წერდა: “სომხები გადასახლდნენ თურქეთიდან ჯავახეთის მხარეში. მათ ეს ტერიტორია დაფარეს მჭიდრო მოსახლეობით. მათ შორის ქართული სოფლები მცირე ოაზისებად ჩანდნენ”. ზაგურსკის სიტყვით “ქვეყანამ ისეთი იერი მიიღო, თითქოს იგი უძველესი დროიდან სომხებით ყოფილიყო დასახლებული”.

ქართველებისთვის არ იყო ახალი ის, რომ სომხებისთვის მიეცათ თავმესაფარი თავის მიწა – წყალზე. სამცხე – ჯავახეთში მომხდარი პროცესები მათ აღიქვეს როგორც დროებითი მოვლენა. ქართველები არასოდეს ფიქრობდნენ დაეთმოთ თავისი ძირძველი ტერიტორია სომხებისთვის.

როგორც წერდა გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი ივ. ჯავახიშვილი: “თავისთავად იგულისხმებოდა, რომ როგორც კი დადგებოდა შესაფერისი პოლიტიკური პირობები, საქართველოში შეფარებული სომხები მაშინვე გადავიდოდნენ მშობლიურ მხარეში მამების კერის ასაღორძინებლად. სამაგიეროდ დაბრუნდებოდნენ ამ მიწა-წყლის ნამდვილი პატრონები – ქართველი მაჰმადიანები.” ეს რომ ასე მომხდარიყო სამართალი იხეიძებდა და ორივე მხარე აღმოჩნდებოდა თავის ძირძველ მიწა-წყალზე. თუმცა ეს ასე არ მოხდა...

1878 წელს, როდესაც ბერლინის ტრაქტატის ძალით ყარსის ვილაიეთი შევიდა რუსეთის შემადგენლობაში, იქ მაცხოვრებელი ქართველი მაჰმადიანები, რომლებიც ჯავახეთიდან იყვნენ გადმოსახლებულნი, კიდევ ერთხელ გადასახლდნენ ამჯერად თურქეთის სიღრმეში, ხოლო სომხებს უარი უთხრეს ჯავახეთიდან უკან დაბრუნებაზე. ცარიზმმა ანგარიში არ გაუწია არც ქართველების და არც სომხების სურვილს. მან ყარსის დაცლილ მხარეში რუსი სექტანტები და ჯარგამოვლილი „საღდათები“ ჩაასახლა. შექმნილ მდგომარეობას უფრო ამძიმებდა ის გარემოება, რომ ქართველ მაჰმადიანებს ნაციონალური იმპულსი ამ დროს ძალიან დასუსტებული აქონდათ. მიიღეს რა ახალი რელიგია – მაჰმადიანობა, ადგილობრივმა ქართველებმა დაკარგეს თავისი ნაციონალური სიამაყე. ამის გამო მათი პოზიცია, კერძოდ მათი ფსიქოლოგიური განწყობილება საკუთარი მიწა-წყლის დაკარგვის წინააღმდეგ ბრძოლაში მნიშვნელოვნად დაქვეითებულიყო. ამ სისუსტეს მოწინააღმდეგე მხარე დიდი ხელოვნებით იყენებდა. უპირველეს ყოვლისა იგი ძირძველ ქართველებს უმტკიცებდა და არწმუნებდა, რომ ისინი მართალია ქართველებად და ამ მიწა-წყლის კანონიერ მემკვიდრეებად ითვლებიან, მაგრამ რადგან მაჰმადიანები არიან, მათთვის მთავარია ცხოვრობდნენ ერთიანი რელიგიის მქონე მოსახლეობასთან ერთად.

მეცნიერმა ზაგურსკიმ კარგად შენიშნა გამაჰმადიანებული ქართველის ფსიქოლოგიის თავისებურებანი. იგი წერს,

რომ „ქართველებს საერთოდ არ უყვართ გამოკითხვა მათი წარმოშობის შესახებ და, უმეტესად, მინიშნება იმაზე, რომ მათი წინაპრები ოდესღაც მართლმადიდებლები იყვნენ. რათა თავი დააღწიონ ამ შეკითხვებს – რაშიც მე თვითონ დავრწმუნდი – თავს უჩვენებენ ქართულის არმცოდნედ“. თუმცა, როგორც ეს მრავალრიცხოვანი მემუარული ხასიათის დოკუმენტებიდან ირკვევა, ბევრი მაჰმადიანი-მესხი ანდერძში ითხოვს, რომ ისინი დაასაფლავონ ქრისტიანულ ეკლესია-სთან ან ქრისტიანულ სასაფლაოზე წინაპრებთან ერთად. ქართველ-მაჰმადიანთა დიდ ნაწილში ჯერ კიდევ ცოცხლობდა ქრისტიანული სული. დიუბუას დაკვირვების თანახმად, გასული საუკუნის 30-იან წლებში: „მესხეთში მცხოვრებ ქართველ მაჰმადიანებს თან სდევდათ დიდი შიში თურქების ხელახლა დაბრუნებისა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ისინი აუცილებლად დაუბრუნდებოდნენ წინაპრების რელიგიას“. რაც შეეხება მათ ქრისტიანულ ზნე-ჩვეულებებს, ამ დროისთვის ისინი თითქმის სრულიად შენარჩუნებული ჰქონდათ. ისინი ქართველებთან ერთად თანაბრად მარხულობდნენ, ესწრებოდნენ ქრისტიანულ ცერემონიებს. ჩვეულებრივად ღოცულობდნენ ვარძიაში, ქართული წესისამებრ ასრულებდნენ ქორწინების რიტუალებს, უმკაცრესად იცავდნენ ქართულ ტრადიციას ნათესავეებთან ქორწინების აკრძალვის შესახებ. დიუბუა იგონებდა, რომ 1832 წ. მოგზაურობის დროს გზად მოხვდა სოფ. გაბიეთში. აქ ქართველი მაჰმადიანები ცხოვრობდნენ. ყველა ლაპარაკობდა ქართულად, თუმცა თურქულიც ესმოდათ. მისი შეხედულებით ამ ხალხს ისეთივე იერი ჰქონდათ, როგორც იმერლებს და ქართველებს. დიუბუა და მისი თანამგზავრები მეტად გულთბილად მიუღიათ, ცეცხლთან გაუთბიათ, გამასპინძლებიან და ღამე გაუთევებიათ. იგი გაოცებული აღნიშნავდა, რომ მიუხედავად თურქების ბატონობისა, სოფ. ახალშენზე გავლისას იგი შეხვედრია გამაჰმადიანებულ ქართულად მოლაპარაკე მოსახლეობას. მისი დაკვირვებით ახალციხელი „თურქების“ ნაწილი ქართველებია, რომლებსაც მიღებული ჰქონდათ ომაროვის სექტის მაჰმადიანობა, მაგრამ ლაპარაკ-

ობდნენ ქართულად. იგი დასძენს, რომ ბევრმა მათგანმა შეინარჩუნა ქართული გვარები, ხოლო ბევრი მათგანი უბრუნდება ქრისტიანობას. როგორც ჩანს, დიუბუა კარგად იყო გარკვეული იმ დროის მესხეთის ცხოვრების დეტალებში. „ახალციხის საფაშოში – წერდა იმ დროინდელი სტატისტიკოსი – მესხი გლეხები ყველა ქართველები იყვნენ, თუმცა გამაჰმადიანებულნი, ისინი გულთბილნი, მომფერებელნი, დამოკიდებულებაში გულკეთილნი და სტუმართმოყვარენი არიან. რელიგიის შეცვლის მიუხედავად მათ შემოინახეს და წმინდად იცავენ თავის წინაპართა ზნე-ჩვეულებებს“. ოფიციალურ დოკუმენტებში ქართველი მაჰმადიანები იხსენიებიან როგორც „თათრები“ ან „თურქები“. „ვინ დაარქვა მათ ეს სახელები?“ გაოცებული კითხულობს ზაგურსკი, რომელიც 30-იან წლებში მესხეთის მოსახლეობის სიებს ეცნობოდა.

რადგან ახალციხის მხარის შემოერთებულ ნაწილში ხელისუფლებამ ძალაში დატოვა „შარიათი“ და მუსულმანური ეკლესია, ღვთისმსახურებს იწვევდნენ ანატოლიიდან, რამაც მხოლოდ გამაჰმადიანების კი არა, ამ მხარის გათურქების პროცესიც გააღრმავა.

რუსული ჯარის მიერ სამცხე-ჯავახეთის დაკავების პერიოდში იქაური მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი სულ ახალი გამაჰმადიანებული იყო. მოსალოდნელი იყო, რომ რუსული ორგანიზაცია შეეცდებოდა მოსახლეობაში წინაპართა რელიგიის აღდგენას, თუმცა ეს ასე არ მოხდა. საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია, რომელსაც თითქმის თოთხმეტსაუკუნოვანი ისტორია ჰქონდა – გაუქმებულ იქნა (იგი აღდგა მხოლოდ 1917 წელს). რუსული ეკლესია არც თუ ისე იყო დაინტერესებული მესხეთის მოსახლეობის ბედით, პირიქით, მომხრე იყო, რომ ყველა მაჰმადიან მესხს რაც შეიძლება მალე დაეტოვებინა თავისი მშობლიური მიწა-წყალი და გადასახლებულიყო თურქეთში. ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ რუსეთის ადმინისტრაციამ დიდი თანამშრომლობა და დახმარება გაუწია თურქეთიდან ჩამოსულ მოღლებსა და პოლიტიკურ ემისრებს მოსახლეობის თურ-

ქიზაციისა და ისლამში მათი ჩაღრმავების საქმეში. ანატოლიიდან ჩამოსული მოღვაწეები მშობლიურ ქართულ ენაზე ლაპარაკსაც კი კრძალავდნენ.

1840 წ. ახალციხის მხარეში მიწათმფლობელობის საკითხის შესწავლისა და წესრიგში მოყვანის მიზნით პეტერბურგიდან მოწვეულ იქნა „სტატსკი სოვეტნიკი“ ბულგაკოვი. მას ეახლნენ: სანჯაყ-ბეგები ქვაბლიანიდან, ფოცხოვიდან, აბასთუმნიდან და ახალქალაქიდან. ისინი შთამომავლობით ქართველ ერისთავთა საგვარეულოს ეკუთვნოდნენ. მათ განუცხადეს ბულგაკოვს, რომ მზად არიან, დაუბრუნდნენ თავისი წინაპრების ქრისტიანულ რელიგიას იმ შემთხვევაში, თუ ხელისუფლება მათ მისცემს იმ უფლებებს და პრივილეგიებს, რომლითაც სარგებლობდნენ საქართველოს დანარჩენ ნაწილში. ეს წინადადება ბულგაკოვმა პეტერბურგს აცნობა, დედაქალაქიდან კი განუმარტეს, რომ მისი მთავარი საზრუნავი არის სახელმწიფო მიწების რიცხოვრივი ზრდა და არა სხვა რამ.

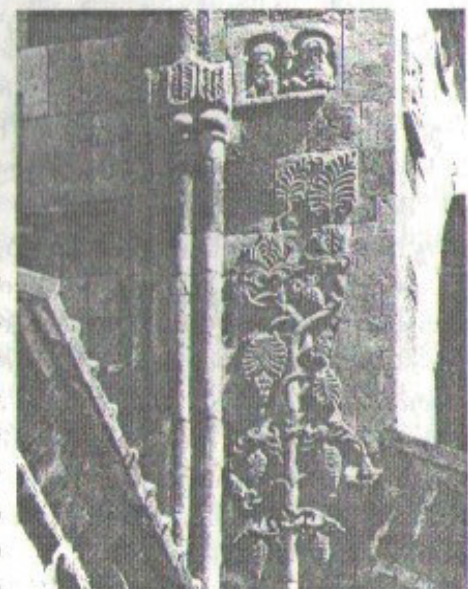
თურქული ენის პოზიციები მესხეთში უსაშველოდ გაძლიერდა. ამას ხელს უწყობდა ამ მხარეში მეფის ადმინისტრაციის მიერ თურქეთიდან ჩამოსახლებული ყარაფაფახელი, ქურთი და სომეხი მოსახლეობა, რომელთა ერთმანეთში საურთიერთობო ენა მხოლოდ თურქული იყო. ამ გარემოებასთან დაკავშირებით ზაგურსკი წერდა: „მე მარწმუნებდნენ, რომ ადგილობრივი ახალგაზრდობა უკვე აღარ სწავლობს ქართულად“. რა თქმა უნდა შექმნილი ატმოსფერო თავის დაღს ასვამდა ამ პერიოდის ქართველ ახალგაზრდებს. მათ ხერთვისში პირადად შეხვდა მეცნიერი ზაგურსკი, რომელიც მათ შესახებ წერდა: „ეს ახალგაზრდები თავისი ფიზიანომიით და გვარებით წმინდა წყლის ქართველები იყვნენ, მაგრამ სრულიად არ იცოდნენ მშობლიური ენა“. უნდა აღინიშნოს, რომ სამცხის და ჯავახეთის კულტურული დონე XVIII - XIX საუკუნეებში მნიშვნელოვნად დაბალი იყო. პარადოქსული იყო ის, რომ მესხი ბავშვების სასწავლებლად ხელისუფლება ანატოლიიდან იწვევდა თურქ სამღვდლოებს, რომელიც თავის საქმიანობას დიდი წარ-

მატებით ასრულებდა. ბუნებრივია, ამ სიტუაციაში ქართული ენა სრულიად კარგავდა თავის ფუნქციას. აღსანიშნავია ისიც, რომ ახალციხის მხარეში რუსული ადმინისტრაცია საპასუხისმგებლო თანამდებობებზე ძირითადად ნიშნავდა არა ქართველ მაჰმადიანებს, არამედ აზერბაიჯანლებს, ოსებს, ინგუშებს და სხვ., რომლებსაც ადგილობრივ მოსახლეობასთან რელიგიის გარდა არავითარი საერთო არ ჰქონდათ. ადმინისტრაციის მხრიდან ზურგშექცეულმა მესხმა ბეგებმა თავიანთი შვილების განათლებისთვის ბაქოს, სტამბოლს და ერზრუმს მიმართეს. ამრიგად, XX საუკუნის დასაწყისში მესხ ქართველ-მაჰმადიანთაგან აღიზარდნენ ფანატიკოს პანთურქისტთა მრავალრიცხოვანი ჯგუფები, რომლებმაც თავისი მიზნები გამოამჟღავნეს 1917 წ. რევოლუციის დროს. ისარგებლეს რა ანარქიით, დეკემბერს აბასთუმანში მოიწვიეს ადგილობრივ მუსულმანთა ყრილობა, რომლის დღის წესრიგში შედიოდა სამცხის, ჯავახეთის, არტაანის, შავშეთის, აჭარის და ყარსის მუსულმანთა გაერთიანება (როგორც ქართველების, ისე არაქართველების) და ცალკე მუსულმანური სახელმწიფოს დაარსება. ამ მოძრაობის ლიდერებად ითვლებოდნენ მესხი ფეოდალების ვაჟიშვილები, რომელთა შორის აქტიურობით გამოირჩეოდა ომარფაიყ ყიფიანი - აწყურის ბეგი, რომელმაც განათლება სტამბოლში მიიღო და სტამბოლიდან დაბრუნების შემდეგ ახალგაზრდა თურქთა პარტიას მიეკუთვნა. პანთურქისტული პოლიტიკის გასატარებლად იგი აქტიურად ჩაება რევოლუციურ მოძრაობაში. თბილისში იგი სცემდა ჟურნალს "მოლა ნასრედინ"-ს. პანთურქისტული პოლიტიკის გატარებაში მას მხარში ედგა მისი ნათესავი ახმედ პეპინოვი (პეპინაშვილი), ზია-ბეგ აბაშიძე სოფ. თოკიდან. მასაც განათლება სტამბოლში ჰქონდა მიღებული. ამ ჯგუფში თავისი ავტორიტეტით გამოირჩეოდა სერვერ-ბეგ ათაბაგ ქობლიანელი - გვარად ჯაყელი, უძველესი საგვარეულოს გადაგვარებული შთამომავალი, მასაც განათლება მიუღია ჯერ სტამბოლში, ხოლო შემდეგ ვეროპაში. ვეროპაში ჰქონდა მიღებული განათლება აგრეთვე ალი-ბეგ ავალიშვილსაც სოფ. ოშორი-

დან. 1918 წელს საქართველოს დამოუკიდებელ სახელმწიფოდ გამოცხადების შემდეგ რენეგატების ამ ჯგუფმა შექმნა ე.წ. "სამხრეთ ამიერკავკასიის მუსულმანთა ხელისუფლება" - სერეერ-ბეგის თავმჯდომარეობით, რომელმაც საქართველოს ხელისუფლებს წარუდგინა ნოტა სასღერის დაარსების შესახებ მათსა და საქართველოს შორის, რომელიც არსებობდა ჯერ კიდევ აღრიანოპოლის ზავამდე რუსეთსა და თურქეთის სამფლობელოებს შორის. ბოლოს და ბოლოს ამ ე.წ. ხელისუფლებამ თურქეთის ხელისუფლების მითითებით 1918-1919 წლებში მოაწყო მესხეთის რაიონებში მძიმე ექსცესები, რომელიც გამოიხატებოდა ქრისტიან და მუსულმან ქართველთა სისხლისმღვრელ შეტაკებებში. ყველა ეს მოქმედება სინამდვილეში სხვა არა იყო რა, თუ არა რენეგატ ბეგების შეთქმულება საკუთარი ხალხის და ქვეყნის წინააღმდეგ, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ერთის მხრივ თურქეთის ხელისუფლება, ხოლო მეორეს მხრივ თეთრგვარდიელები, რომელთა რიგები შეიარაღებულნი იყვნენ ჯერ კიდევ ამიერკავკასიაში ყოფნის დროს მეფის არმიის არსენალიდან.

უფრო სამწუხარო აღმოჩნდა ის გარემოება, რომ ქართული ეროვნების მესხეთის მოსახლეობის და ქართველი მაჰმადიანების ნაციონალურ იარებს საქართველოში განკურნება არ ეწერა არც საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ. ქართველ-მუსულმან ბავშვებს ისევ არაქართული სკოლები გაუხსნეს, სადაც მათ ისევ ჯიუტად ჩასწიწინებდნენ, რომ "მაჰმადიანები ქართველები არ არიან"... არქივების თაროებზე დღესაც მრავლად ინახება თხოვნები და კოლექტიური განცხადებები მაღალი ინსტანციების მიმართ, ოშორელ, გიორგიწმინდელ, მუგარელთა და სხვა მუსულმანთა მოსახლეობის სახელით მათი შვილებისთვის ქართული სკოლების გახსნის თაობაზე. 30-იან წლებში განათლების სახალხო კომისარიატის სახელზე გაგზავნილი ერთ-ერთი განცხადების რეზოლუციაში იკითხება: "თქვენ თათრები ხართ და უნდა ისწავლოთ თქვენ მშობლიურ ენაზე". სამწუხაროდ ასეთი იყო მაღალ სავარძლებში მსხდომ ინტერნაციონალ-

ისტოთა ცნობიერების დონე ისტორიის, სოციოლოგიის და მორალის საკითხებში. ასე ხელოვნურად აბუნდოვნებდნენ ისედაც გაუნათლებელი გლეხობის აზროვნებას, სობდნენ რა ფესვებში მათ ნაციონალურ თვითშეგნებას. ეს არ იყო ერთეული შემთხვევა, ეს იყო მესხ ქართველ მაჰმადიანთა საკუთარი ეროვნებისგან გამიჯვნის თანმიმდევრული პოლიტიკა, მათი განწირვა

სვეტიცხოველი.
დასავლეთის ფსალის რელიეფი

დეგრადაციისა და სიბუნდოვნისთვის. ასეთსავე პოლიტიკას ახორციელებდნენ სხვადასხვა რესპუბლიკებიდან მესხეთში საპასუხისმგებლო პოსტებზე სამუშაოდ გამოგზავნილი შემთხვევითი პიროვნებები. ისინი წარმოადგენდნენ მხოლოდ რელიგიური ნიშნის მიხედვით გამოგზავნილ ინდიფერენტულ კარიერისტებს და ხალხის მშობლიურ ისტორიაში უხეშად ჩარეულ უცხო ძალას. მრავალი წლების განმავლობაში ამ ხელოვნურად შექმნილმა მეტად დაძაბულმა ატმოსფერომ, თავიდან დააჩლუნგა მესხ ქართველ მაჰმადიანთა ნაციონალური თვითშეგნება, რომლის შესახებაც მათ არასოდეს არავინ ეკითხებოდა და შემდეგ კი აიძულა, დაევიწყებინათ ვინ არიან და რანი არიან? რომელ ეროვნებას წარმოადგენენ და ფიზიკურად რომელ ტიპს განეკუთვნებიან? რომელი დროიდან ცხოვრობენ ისინი ამ მიწაზე და რა დამოკიდებულება აქვთ მათთან, ვინც ამ მიწაზე ოდესღაც შექმნა საფარა, ზარზმა ან წუნდა, ააშენა აწყურის, ხერთვისის ან თმოგვის ციხეები. დიდებული წინაპრების ეს მემკვიდრე ნაციონალური გულცივობის დაჩლუნგებულმა ატმოსფერ-

ომ პაერში გამოკიდებულ დენაციონალიზებულ მასად აქცია, რომელიც ეთნიკურ ცნობიერების შესახებ დასმულ კითხვებზე ვერაფერს პასუხობდა არაფრისმოქმელი სიტყვების გარდა - "იერლი მუსულმან"- (ადგილობრივი მუსულმანი). ამ ცნობიერებადკარგულ მასას სიტყვა "ქართველი" უკვე აღარ აღუძრავდა სიამაყეს, იგი სულ მეტად და მეტად ხინონიმი ხდებოდა სიტყვების-"გიაური", "ურწმუნო".

ერთადერთი, რასაც შეეძლო ეშველა ქართველი მაჰმადიანისათვის ამ ტრაგიკულ მდგომარეობაში, იყო დანარჩენი ერის ძმური და მშობლიური ზრუნვა, გულთადი სითბო და სიყვარული, რაც მას წარსულისკენ მიხედვის საშუალებას მისცემდა, ხოლო შემდეგ ფრთხილად, მოზომილი ნაბიჯით მომავალს მიუახლოვებდა.

ომის წინა პერიოდში, როგორც ჩანს აღმოჩნდნენ პიროვნებები, რომლებიც დააფიქრა მესხ-მაჰმადიანთა ტრაგედია. მაგრამ ეს დიდხანს არ გაგრძელდებოდა. მალე გამოჩნდა საპირისპირო ძალა, რომელმაც არა თუ უარყო ქართული ენის სწავლება, არამედ აკრძალა მესხ-მაჰმადიანთა საქართველოში ცხოვრება. ამ ძალამ 1944 წელს სრულიად უდანაშაულო ხალხი მშობლიურ მიწა-წყლიდან „თურქის“ მარკით შუა აზიაში გაასახლა. აქ ისინი მრავალი წლის მანძილზე მკაცრ კომუნდატური რეჟიმის ქვეშ იმყოფებოდნენ. ეს ახალი აქცია გათვალისწინებული იყო ქართველ-მაჰმადიანთა სამშობლოდან საბოლოოდ მოწყვეტისათვის.

1941 წ.-ის შემდეგ მოსახლეობის აღწერის დოკუმენტური მასალების მიხედვით მესხი ქართველი-მაჰმადიანები რეგისტრირებულები და პასპორტიზირებულები არიან როგორც „თურქები“, „აზერბაიჯანელები“, „მუსულმანები“, „კავკასიელები“, „უზბეკები“ და ა.შ. მხოლოდ არა როგორც „ქართველები.“ მაგალითად ოთხ ძმა ზაურტაძეებს მიკუთვნებული აქვთ ოთხი განსხვავებული ეროვნება. ერთს - „აზერბაიჯანელი“, მეორეს - „კავკასიელი“, მესამეს - „თურქი“, ხოლო მეოთხეს - „უზბეკი“.

მიუხედავად ასეთი უსამართლობისა, სიძულვილმა ყველაფერი ვერ დაფარა. როგორც ჩანს ძნელბედობის ხანა-

შიც კი ისტორია გზადაგზა თავს ახსენებს საზოგადოებას და მისი ძლევამოსილი თვალი არღვევს დავიწყების სქელ ბურუსს და სვამს უამრავ კითხვის ნიშანს, რომელსაც მომავალმა სასიკეთო პასუხები უნდა ვასცეს.

ჩვენ ხელთ გვაქვს ახალციხის რაიონის, სოფ. გიორგი-წმინდიდან უზბეკეთში გადასახლებულ ნასარიძის წერილი, რომელსაც იგი წერს ჯარში მყოფ უმცროს ძმას: „ჩემო ძმარ ბახში! მე შენ გწერ ქართულად, რადგან ვიცი შენთან ერთად ქართველი ახალგაზრდები მუშაობენ. იცოდე, რომ ქართველი ჩვენი ფეხვია. როგორც ხის ტოტს არ შეუძლია სიცოცხლე უფეხვოდ, ისე ჩვენც არ შეგვიძლია ვიარსებოთ საქართველოს გარეშე. ებ ქართველი ბიჭები ჩვენი სისხლი და ჩვენი ხის ტოტებია. გახსოვდეთ ჩვენი ფეხვი - საქართველოა. ეს იცოდე შენ და იცოდნენ სხვებმაც“. აი! ერთობლივი ისტორიის და ერთიანი სისხლის კვილი!

სსრ კავშირის სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ მესხ ჩახო ჩიტაძეს ახალციხის რ-ის სოფ. ვალეში დაბრუნების მაგივრად, მოუხდა უზბეკეთის სსრ სოფ. კრასნოგვარდისკში „დაბრუნება“. აქ მას დაავალეს ახალი საშუალო სკოლის გახსნის ორგანიზება. დიდი ძალისხმევა დაჭირდა მას, მიეღწია ამ სკოლისთვის შოთა რუსთაველის სახელის მინიჭება. ესეც სისხლის ყივილია.

გაიარა ხანმა და ჩრდილოეთ კავკასიაში ჩასახლებულმა ხალილ გოზალიშვილმა (უმაროემა) დაწერა ყველაზე გატანჯული მხარის - მესხეთის ისტორია და თავისი მოკრძალებული სახსრებით ვგზემპლიარების დიდი ნაწილი გააურცვლა ქართველ მაჰმადიანთა შორის.

საინტერესო შემუარებია დაწერილი ახალი მოძრაობის „ქართველ მაჰმადიანთა საქართველოში დაბრუნების“ ერთ-ერთი ხელმძღვანელის ლატიფმა ბარათაშვილის მიერ, სადაც იგი აღწერს 1913 წ-დან 1980 წ-მდე ქართველ-მაჰმადიანთა ცხოვრების მრავალ ეპიზოდს. აქ საუბარია არა მარტო სამცხე-ჯავახეთზე, არამედ კოლაზე, არტაანზე და შავშეთზე. ავტორი ცოცხალ სურათებს აღწერს იქაური ქართველების ცხოვრების შესახებ. შეუძლებელია ადვლებების გარეშე გა-

დაიკითხო წიგნის ის გვერდები, სადაც აღწერილია 1944 წ. უღმერთო გადასახლება, საიდანაც დღესაც ისმის ჩუმი კვნესა სამშობლოდან მოგლუჯილ-განდევნილი ხალხისა.

1944 წ. სამხრეთ საქართველოდან გადასახლებული ჭკმ-მარიტი ქართველები, დღევანდელი რეალური მდგომარეობის მიხედვით კი დენაციონალიზირებული მასა - მესხი ქართველი მაჰმადიანები შეიძლება დღესაც დაუბრუნდნენ ნორმალურ ცხოვრებას, აღიდგინონ საკუთარი სახე და ნაციონალური ღირსება. ეს კი შეიძლება მოხდეს მხოლოდ ნაციონალური ერთიანობის გააზრებული ცნობიერების საფუძველზე. ათეულ კილომეტრიან საყაროში გაბნეული ამ ხალხის შეგნებამდე უნდა მივიდეს ინფორმაცია მათი ისტორიის შესახებ. მათ უნდა გააცნობიერონ ვინ არიან ისინი. ყველა ადამიანს აქვს უფლება თავის ისტორიაზე; მითუმეტეს იმ თაობებს, რომლებიც ხელოვნურად მოწყვეტილნი იყვნენ საუკუნეების მანძილზე საკუთარ სამშობლოს.

მესხ ქართველ მაჰმადიანთა ბუდი დამოკიდებულია ჩვენი მრავალტანჯული მიწის მკვიდრთა აზროვნებასა და სიბრძნეზე.

ჩვენ გვჯერა, რომ დღევანდელ თავისუფლებისა და დემოკრატიის ეპოქაში რუსთაველის შთამომავლები შეიძლება სწორად გაარკვიონ და გაანალიზონ საკუთარი ისტორია, გადაღახონ ყველა სიძნელე, დაუბრუნონ სამშობლოს მოწყვეტილი შვილები და შეუდგნენ დამოუკიდებელი და დემოკრატიული საქართველოს შენებას.

